

ห้องขอร

พระราชหัตถเลขา ร.๕
เสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี
และ

เรื่อง จังหวัดปราจีนบุรี

ห้องขอร
อ
915.93
จ657พ

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นางแม่น ยูปานนท์

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๒๙ ธันวาคม ๒๕๐๓

915.93
๗6577

This Book is A Gift
To The Library
from

ศาสตราจารย์

พระราชหัตถเลขา ร. ๕

เสด็จประพาสสมณาทลปรำจันบุรี

THE LIBRARY
THE COLLEGE AND
โรงเรียน
เรื่อง จังหวัดปรำจันบุรี

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นางแม่นัน ญุปานนท์

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๒๕ ธันวาคม ๒๕๐๓

126228 6 211020

คำนำ

เนื่องในงานฉาปนกิจศพ นางแม่นั บุปยานนท์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม กำหนดวันที่ ๒๕ ธันวาคม ๒๕๐๓ นางบุญมาก สงวนวงศ์ ผู้เป็นน้องสาว ได้แจ้งความประสงค์แก่เจ้าหน้าที่แผนกคณิศรว่า กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากรว่า ประสงค์จะขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือเรื่อง พระราชหัตถเลขา ร. ๕ เสด็จประพาสมณฑลปราจีน และเรื่องจังหวัดปราจีนบุรี เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ กรมศิลปากรยินยอมอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้

กรมศิลปากรขออนุโมทนากุศลราศีที่กษิณานุปทานที่เจ้าภาพได้บำเพ็ญอุทิศแด่ นางแม่นั บุปยานนท์ ผู้ล่วงลับไปแล้ว และได้ให้จัดพิมพ์หนังสือแจกเป็นวิทยาทาน ขอกุศลทั้งปวงนี้ จงเป็นปัจจัยส่งเสริมให้นางแม่นั บุปยานนท์ ได้ประสพแต่ความสุขุมมณูญผล ในสัมปรายภพตามควรแก่ฐานะ เทอญ.

กรมศิลปากร

๘ ธันวาคม ๒๕๐๓

นางแม่น ยูปานนท์

ชาติะ ๒๐ เมษายน ๒๔๒๖

มรณะ ๒๔ กันยายน ๒๕๐๓

ประวัติ

คุณป้า เป็นบุตรคนแรกของนายฉาย นางวัน
รักษาสัตย์ เกิดเมื่อวันที่ ๒๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๖ ที่
ตำบลบางช้าง อำเภอบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา มีพ
น้อง ๒ คน คือ คุณป้าและคุณแม่ (บุญมาก สงวนวงศ์)
อาชีพเดิมเมื่ออยู่กับคุณตาและคุณยายคือ การต่อเรือมาค
ทะเลขาย เมื่ออายุได้ ๑๖ ปี คุณยายได้ถึงแก่กรรม คุณ
ตา คุณป้า คุณแม่ ได้พากันอพยพขึ้นไปอยู่ อำเภอบาง
คล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา โดยคุณตามาเป็นยั้งชีขายสุรา
คงอยู่ที่อำเภอบางคล้าได้ ๓ ปี ต่อมาได้ทราบว่าทาง
จังหวัดปราจีนบุรีการทำมาค้าขายคล่อง จึงได้อพยพเลื้อน
ขึ้นไปตั้งรกรากค้าขายเครื่องอุปโภคบริโภคเป็นอีกแผ่นที่
จังหวัดนั้นนับตั้งแต่ยกขึ้นเป็นต้นมา ครั้นเมื่ออายุได้ ๓๐ ปี
ได้สมรสกับคุณลุง (นายเพี้ยน ยูปานนท์) และได้แยกออก
มาทำการค้าอิสระ เริ่มแรกคือการทำการค้าเกลือและ
จาก ซึ่งญาติพี่น้องทางอำเภอบางปะกงส่งมาให้ การค้า

ได้เจริญขึ้นตามลำดับได้ขยายกิจการออกไปเป็นการค้าไม้
แปรรูปและเครื่องก่อสร้างต่าง ๆ ซึ่งเป็นร้านคนไทยร้าน
เดียวที่ทำการค้าแข่งกับคนต่างท้าวในจังหวัดนี้ ทรัพย์สิน
ที่ได้มาจากการค้านี้ก็ได้เก็บหอมรอมริบจัดการซื้ออสัง
หาริมทรัพย์ เช่นที่ดินและที่นาเป็นจำนวนมาก กับได้สร้าง
ห้องแถวและตลาดสดขึ้น นับว่าเป็นผู้หนึ่งที่น่าความเจริญ
มาสู่จังหวัดปราจีนบุรี ในด้านกิจกรรมคุณเข่าก็มีความรอบ
รู้อยู่ไม่น้อย ได้จับจองที่ดินน้ำชัยเหนือเขาอีโต้ ระหว่าง
ทางแยกสายอรัญประเทศถึง ๓๐ ไร่เศษ ทำสวนเงาะ ทุ
เรียน และมังคุด โดยเอาพันธุ์ไปจากเมืองนนท์และบาง
ยี่ขัน นับว่าเป็นบุคคลที่สองที่ได้นำพันธุ์ผลไม้เหล่านี้ไป
ปลูกที่จังหวัดปราจีนบุรี ส่วนรสชาติของผลไม้ชนิดนี้ก็ไม่ผิด
เพี้ยนไปจากผลไม้กรุงเทพฯ เลย งานด้านกิจกรรมคงเจริญ
รุ่งเรืองมาดรายเท่าทุกวันนี้

เนื่องจากคุณเข่าเป็นคนมัธยัสถ์ โอบอ้อมอารีและใจ
บุญสุนทาน ท่านจึงได้รับอุปการะวัดแก้วพิจิตร นอกจาก
นั้นด้วยความทราบซึ่งในพระพุทธศาสนา ท่านยังได้ทำ

ก

พินัยกรรมยกที่ดินและอสังหาริมทรัพย์บางส่วนให้เป็นสมบัติของวัดแก้วพิจิตร คิดเป็นเงินในขณะนั้นประมาณ ห้าแสนบาทเศษ ในด้านบำรุงท้องถื่นคุณข้าก็มีไต่ละเลยได้สร้างตลาดสดและไต่ยกให้แก่เทศบาล ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๕๑ คุณลุงไต่ถึงแก่กรรม การค้าต่างๆ จำต้องหยุดซงกึ่งลง เนื่องจากไม่มีผู้ใครบช่วงดำเนินงานต่อไปเพราะท่านไม่มีบุตร คงทำแต่ส่วนผลไม่ด้านเดียว ครั้นถึงปี พ.ศ. ๒๔๕๓ วิบัติครั้งสำคัญไต่เกิดขึ้นในชีวิตคุณข้า กล่าวคือ เกิดเพลิงไหม้ครั้งใหญ่ใน จังหวัดปราจีนบุรี เพลิงไต่เผาผลาญทรัพย์สินชาวปราจีนบุรีจนหมดสิ้น ทั้งนี้รวมทั้งทรัพย์สินของคุณข้าด้วย ทรัพย์สินที่ยกให้แก่วัดตามพินัยกรรมและตลาดสดที่ยกให้เทศบาลคงเหลือแต่ที่ดิน และบางส่วนไต่ถูกเทศบาลเวนคืนไป ท่านก็มีไต่เสียใจเพราะถือว่าเป็นทรัพย์สินนอกกาย เมื่อหามาไต่ก็ยอมสูญเสียไปไต่เป็นธรรมดา ท่านไต่เริ่มก่อสร้างตัวขึ้นใหม่โดยสร้างโรงเรียน, โรงแรม, และบ้านขึ้นอีกในที่เดิมเดิมซึ่งอยู่ในพินัยกรรมของวัด โดยท่านคิดว่าเมื่อสิ้นบุญไปแล้ว

วัดจะได้เก็บผลประโยชน์บำรุงพระพุทธศาสนาสืบต่อไป ส่วน
ในท่านบริจาคทรัพย์ในขณะที่คุณข้ามีชีวิตรอยู่ ท่านก็ได้บริ
จาคอยู่เป็นประจำ เช่นสมทบทุนสร้างพระประธานวัดมอก
สมทบทุนสร้างโบสถ์วัดแจ้ง สร้างหอระฆังวัดป่า สมทบ
ทุนสร้างศาลาวัดแก้วพิจิตร คิดเป็นเงินประมาณ๑แสนเศษ

คุณข้าเป็นคนขยันไม่ชอบอยู่นิ่ง ถึงจะมีรายได้เป็น
จำนวนเล็กน้อยท่านก็ต้องทำ ท่านเคยสั่งสอนไว้ว่าเงินทุก
บาทที่ได้มาควรจะเกิดจากน้ำพักน้ำแรงของตนเอง ความ
ยากที่มีเงินเกิดจากความขยันและความมีนิสัยรัก ค้วยเหตุ
นี้เมื่อวันหนึ่งในปี พ.ศ. ๒๔๕๕ ท่านได้ล้มเจ็บลง เนื่อง
จากไปยกของหนักเข้า มีอาการยกที่สันหลังได้นำตัว
มารักษาที่โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า แพทย์ได้ฉายเอ็กซ
เรย์ดูปรากฏว่ากระดูกสันหลังเคลื่อนยากแก่การรักษา นับ
แต่นั้นมาก็ช่วยกระเสาะกระแสะเรื่อยมา เนื่องจากท่านได้
ทราบสัญญาณมรณะของท่านก็ คุณข้าจึงได้ทำบุญเป็นครั้ง
ใหญ่เมื่อถึงพุทธศตวรรษ พ.ศ. ๒๕๐๐ และได้ขอพระ
ภิกษุหลายรูปเป็นครั้งสุดท้าย จวบจนถึงวันที่ ๑๔ กันยายน

พ.ศ. ๒๕๐๓ อาการได้เพียบหนักลงตามลำดับ แพทย์ได้
ตรวจอาการครั้งสุดท้ายปรากฏว่ามีมาเลเรียแทรกและได้
ถึงแก่กรรมลงเมื่อวันที่ ๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๕๐๓ เวลา
๑๘.๐๕ น. รวมอายุได้ ๗๖ ปี ๖ เดือน

ในตำแหน่งตัวคุณข้าผู้ที่มีความเมตตาต่อหลานมาก
ในอดีตเมื่อเวลาโรงเรียนเปิดเทอมก่อนที่จะมาเรียนกรุงเทพฯ
หลานได้เข้าไปลามักจะให้ส탕ค์ชอขนม แต่ละครั้งเป็น
จำนวนไม่น้อย นอกจากนั้นพระคุณอันยิ่งใหญ่และล้นพ้นที่
จะเว้นกล่าวเสียมิได้ก็คือ คุณข้าทั้งทรัพย์สินส่วนตัวส่วน
ใหญ่ให้แก่หลานได้ปกครองสืบไป

บัดนี้ คุณข้าได้จากไปแล้ว แต่อันสรณ์แห่งความดี
อันเป็นถาวรวัตถุยังปรากฏอยู่ให้ชาวปราจีนบุรีและหลาน ๆ
ได้ระลึกถึงอยู่มิวาย สุตท้ายนี้หลานขออัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์
ทั้งหลายจงอภิบาลดวงวิญญาณของคุณข้า ให้ได้เสวยสุข
ในสัมิปรายภพทั้งมิโนรผ และความอุทิศสาหะที่ได้แสวงหา
ไว้ในภพนี้ เทอญ.

จากหลาน

พระราชหัตถเลขา ฉบับที่ ๑

พลับพลาศรีมหาโพธิ์

วันที่ ๑๗ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๗

ถึง มกุฎราชกุมาร

การที่มาคราวนี้ ไม่ได้ทำจดหมายรายวัน เหตุด้วย
กรมหลวงดำรงไต่หาสัญญาสัญญาเข้ามาแต่แรกเมื่อคิดจะมา
เที่ยวทางนี้ว่าถ้าใครกล่าวว่าไม่สนุกจะปรับเงินบาทหนึ่ง
ถ้าจะเขียนก็ที่จะถูกหลายบาท และเรื่องก็เห็นจะพอเพียง
แต่จะกล่าวในหนังสือฉบับเดียวหรือ ๒ ฉบับจบ

เมื่อออกจากวัดเสาชิงช้ามาแล้ว ได้ตั้งใจไว้ช้านานว่า
จะไปกุศลของเชียงราก ซึ่งจะเป็นที่ชุกชุมของวอเทอร์เวอค
แต่ความคึกคักนั้นไม่สำเร็จ เมื่อไปถึงที่จอดเรือตรงปากคลอง
รังสิตข้าม แล้วได้เล่นเลยขึ้นไปเข้าปากคลองเชียงราก
ข้างใต้ ซึ่งได้เคยไปเห็นแล้ว แต่ครั้นเข้าไปข้างใน ได้ความ
ว่าเวลาไม่พอ และเรือโมเตอร์ที่ไปก็ที่จะเข้าไม่ถึงด้วยเขา

ทางฝักตบไว้แต่ข้างนอก คลองนั้นตามโยกราฟี่ท่านอุบาลี (ปาน) กล่าวว่า เป็นคูเมือง ไปบรรจบออกเฉียงรากน้อย ลักษณะอย่างเดียวกันกับคลองบางกอกน้อย คลองบางหลวง แต่คลองที่เชื่อมกันอย่างตลิ่งชันนั้นเดินอยู่นอกทางรถไฟ ทางที่เรือเดินเข้ามาเดินคลองเปรมซึ่งตัดในระหว่างเขียงรากใหญ่กับเขียงรากน้อยในทางรถไฟเข้ามา การที่มาวันนี้ควรจะไปถึงคลองเปรมนั้นแล้วไปออกทางเขียงรากน้อย แต่เวลาไม่พอจึงได้เลี้ยวเข้าคลองบ้านกระแซงมา ออกแม่น้ำ คลองบ้านกระแซงนี้จะว่าเป็นอย่างคลองมอญก็ได้ แต่ไม่ตัดกึ่งกลางอย่างคลองมอญ ผ่านจากคลองเขียงรากไปออกแม่น้ำสนั่นทีเดียว แต่มีบ้านผู้เรือนคนแน่นหนา การที่จะไปดูเขียงรากเป็นไม่สำเร็จประโยชน์อย่างใดเลย

วันที่ ๑๔ ไปด้วยเรือโมเตอร์ในคลองรังสิต เขาคะเนกันว่า ๓ ชั่วโมงเศษจึงจะถึงส่วนใหญ่กรมหลวงเทเวศร์วังชัย แต่ที่จริงไม่ถึง เรือเราเดินเร็ว ๒ ชั่วโมงเศษเท่านั้น พอยังไม่เคยเข้าทางปากคลองเลย กว่าจะไปถึงประตูน้ำก็ทึบไกล

อยู่ น้ำลดแล้วจริงแต่ยังมาก ตอนข้างตะวันตกนี้ไม่มีใคร
จะแลเห็นตลิ่ง ต่อพันคลองเก่าคลองสียเข้าไปจึงเห็นตลิ่ง
คูไม่สั้แปลกอันใด มีผู้ซึ่งเกี่ยวข้องกับในคลองนี้คือ หมอ
ใหญ่^(๑) และกรมอักษิครมาไปด้วยเรื่องราวของที่นาคลอง
รังสิต ได้ความแต่ว่าเรื่องกำหนดชั้นที่นาดูเหมือนจะยัง
ไม่เหมาะแก่พื้นที่อยู่ข้าง มีปัญหาอยู่ ๒ อย่าง ๆ หนึ่งว่า
นาที่กำหนดเป็นนาเอกนาโทเหมือนกัน แต่ประโยชน์ที่ได้
ในนานั้นไม่เท่ากัน เจ้าของนาเรียกค่าเช่าหักใช้ค่านา
เสร็จแล้ว ได้ประโยชน์ไม่เสมอกัน ถ้าเจ้าของนาเรียก
ค่าเช่าเสมอกันคนทำนาก็อพยพ ข้อที่ว่านี้เกิดจากกำหนด
ที่นาอย่างเดียวกันไม่ใช่อื่น อีกอย่างหนึ่งนั้นนาในคลองรังสิต
และคลองซอยภูมิที่คู่เสมอกันจริง แต่ในคลองรังสิตจะ
จำหน่ายจนข้าวได้ง่าย ส่วนในคลองซอยจนข้าวลำบาก
จึงได้ประโยชน์ไม่เสมอกัน ความ ๒ ข้อนี้ก็เกี่ยวกับเรื่อง
กำหนดที่นา จะได้บอกให้เจ้าพระยามรราชทราบบ

(๑) หม่อมราชวงศ์สุวัณนุ สนิทวงศ์ ในพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า
สาขสนิทวงศ์

กรมหลวงและใหญ่รัชาริวิตแข็งแรงมาก พอถึงก็แจก
น้ำมันเบนซินก่อน เรือที่ำขึ้นใหม่นั้นสบายดี แต่หลังเก่า
ร้อนขอเตือนไว้แต่ว่าถ้าจะไปขึ้นนั้นแล้วอย่าได้แต่งยูนีฟอรั่ม
เป็นอันขาด ขาขึ้นคงจะขึ้นได้แต่ขาลงเป็นลงมาไม่ได้ เว้น
ไว้แต่ถอดสเปอเสื้อก่อน การเลี้ยงมีทั้งกับข้าวฝรั่งกับข้าว
ไทยกับข้าวเจ๊ก ไข่แต่เท่านั้น ใหญ่ยังสั่งคนมาปพร้อมด้วย
องค์ห้าหานกมาให้แกลงด้วย พระยาศรีพิพัฒน์ออกมาชง
น้ำชาให้กิน เป็นการใหญ่ถึงนั้น ใ้ได้อยู่เป็นหลายชั่วโมง
บ่ายเกือบ ๓ โมงจึงได้ออกเรือ ทางนี้ได้เคยมา สุดทาง
เพียงในคลองบางปลาเกศ ซึ่งตรงกับปากคลองข้าม ถัด
นั้นไปเขามีคลองซดอีกกตอนหนึ่ง บรรจบลำคลองบางปลา
เกศ ที่ต่อกับลำน้ำนครนายก จุดเรือที่ขานหมอใหญ่ใน
ลำน้ำนครนายกตรงสามแยก

วันที่ ๑๕ ไท่ลงเรือโมเตอร์ขึ้นไปตามลำน้ำนครนายก
จนถึงบ้านเหล่า ซึ่งมีวัดฝรั่งมาตั้งอยู่ในที่นั้น ลำน้ำอยู่
ข้างจะเล็กแต่เขาว่าไม่กว้างออกและไม่แคบลง เปลี่ยนที่
พักคงกว้างแคบคั่นลิกอยู่เท่านี้เสมอ พันบ้านเหล่าขึ้นไป

ว่าเรือโมเตอร์เข้าไม่ได้ ยิ่งอีก ๒ ชั่วโมงจึงจะถึงเมือง นครนายก กลับลงมาแวะกินข้าวที่วัดบ้านอ้อ อันเป็นทาง แยกไปบ้านนาที่มีตลาดร้องแร้ง ตามระยะทางบ้านเรือนก็มีห่าง ๆ แต่เป็นนาเต็มไปทั้งนั้นไม่มีที่ว่างเลย เพราะเป็นที่นาดี ทำมีแต่ไคร้มากหรือไคร้น้อยไม่มีเสีย ล่องลงมาตามทางที่ชันไปพ้นบ้านของครกษัยน้อยหนึ่ง ที่นาก็จับออกจะโถม ๆ ไปจนกระทั่งถึงที่ซึ่งบริษัทขุดคลองขึ้นไว้ ไม่มีคนทำนาเลย เหตุที่เป็นเช่นนั้นด้วยข้างเดือนสมันน้อยอย่างหนึ่ง ได้ความจากหลวงบำรุงซึ่งเป็นผู้นำทางว่าบริษัทคิดจะเรียกราคา ๘ บาท ราษฎรไม่มีใครซื้อเลย คลองลงมือขุดไว้สัก ๑๐ คลองทั้งร่างหมด เป็นที่เปลี่ยวแฉะที่เดียวหาบ้านเรือนมิได้ ลงไปจนตอนใกล้ข้างปากน้ำโยทกา หรือพันคลองหกวาสายล่าง จึงได้มีบ้านเรือนไร่นา มีบางลูกเรือเป็นต้น ระยะทางก็ไกลจะหาคนหมากรากไม้ผู้คนอะไรก็ไม่มี มีแต่หญ้ารกข่ม แลดูเขื่อนยันตาเต็มที ปากน้ำโยทกาขึ้นออกลำน้ำปราจีนในอ้อมบางแตน เพราะบางแตนมีคลองลึก จอดนอนที่บางแตนเห็นปากคลองลึก

วันที่ ๑๖ ออกเรือขึ้นมาจากบ้านเรือนผู้คนมาก
 มาก แต่ยังมีมากกว่าแม่น้ำนครนายก และกินข้าวที่
 วัดไร่ ตำบลหัวไร่ ได้พืชไร่ขลุ่ยมาถ่อคือ ถึงเวลาเพลเขา
 จะกินข้าวเพลเชิญให้เรารับด้วย ใจคืออยู่จึงได้จัดของไป
 ธารณะเลี้ยง วัดนี้มีพระมีทรัพย์อยู่ของหนึ่ง ขึ้นไปจาก
 นั้นไม่ถึง ๒ ชั่วโมงก็ถึงเมือง เมืองปราจีนแปลกไปกว่าแต่
 ก่อนที่ได้เคยเห็นเมื่อ ๓๖ ปีมาแล้ว คือตั้งแต่กำแพงเมือง
 ขึ้นมาจนถึงที่ซึ่งทำพลับพลาครั้งก่อนไม่มีอะไรเลย. นอก
 จากทุ่งเคียน ๆ ทั่วหน้าเป็นตลาดยาวตลอดตั้งแต่เมืองมา
 จนถึงพลับพลา ซึ่งยังคงเรียกว่าทุ่งพลับพลา ข้างฝ่ายอีก
 ฝากหนึ่งก็เป็นธรรมชาติไม่เคยเห็นตั้งแต่แรกทำเป็นที่ถลุง
 แร่ทอง ตลอดจนเป็นที่ว่าการเคว้น และโรงทหาร
 ต่อไป อันคล้าย ๆ กันกับที่ไหน ๆ ไม่จำเป็นต้องเล่า
 พลับพลาที่ทำไว้รายนี้อยู่ตรงวัดแก้วพิจิตรข้าม เจ้าอลัง
 การ^(๑) เจ้าพระยาอภัยภูเบศร มารับอยู่ในที่นี้ด้วย เจ้า
 อลังการได้ช่วยทำพลับพลาออกจะใคร่สนุกสนานอยู่

(๑) พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอลังการ เคยทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวง
 เทศาภิบาลมณฑลปราจีน

เวลาบ่ายไต่ลงเรือแจว ขึ้นไปบ้านเจ้าพระยาอภัย
ภูเบศร ซึ่งอยู่เหนือขึ้นไปประมาณสัก ๑๕ นาที ที่เขา
ไต่เลือกค้ำในแถบนี้ แลเห็นเขาคูเหมื่อนอยู่ใกล้ แต่ระยะ
ทาง ๓ เส้นเศษ อยู่ตรงหัวแง่ที่ลำน้ำตรงแลดูไต่ไกล ไต่
ถมที่ยกขึ้นถึง ๒ ศอกเศษน้ำไม่ท่วม ปลูกริเวณอยู่กลางศูนย์
บ้านอันกว้างยาวราวสัก ๕ เส้น มีเรือนครอครบปลูก
เป็นหลังๆ เรียงรายอยู่ข้างหลังเรือนประมาณสัก ๑๔-๑๕
หลัง บ้านหลวงสถิตย์อยู่ไต้หน้า บ้านพระอภัยพิทักษ์อยู่
เหนือหน้า ไม่มีอะไรจะรู้สึกยิ่งกว่าชาติต้นไม้ แต่เจ้าของ
ไม่ทอดอวยเลย บ้านเรือนก็สยายค้ำ น้ำล้นแต่จะทนพายุ
ฝนไม่ใคร่จะไหวจะสาคนัก เพราะเป็นที่แจ้งเสียจริง ๆ
วันนี้เลิกเรื่องหนาวกลายเป็นร้อน

วันที่ ๑๗ ไต่ลงเรือล่องไปคุตตลาต ขึ้นที่ทุ่งพลับพลาไป
ลงหน้าเมืองเป็นตลาดที่ปลูกกันเองแต่ลำพัง นับว่ายังไม่
ถนน แต่เห็นจะคิดพอเป็นตลาดสนุกสนานไต่ ลงเรือขึ้น
มาตามลำน้ำ แวะกินข้าวที่ตำบลครีมหาโพธิ์แห่งหนึ่งไต่
ร่วมไม้ เป็นโคกสูงอยู่หน่อย อยู่ไต่วัดพระอินทรแยกลงมา

ไต่สันหนากันกับชาวบ้าน แถบตั้งแต่เมืองปราจีนขึ้นมานั้น
บ้านเมืองแน่นหนาเป็นหย่อม ๆ จนถึงตอนศรีมหาโพธิ์
บ้านเรือนรายตลอด ก็ก็เป็นการแปลก ตอนข้างล่างกลับ
เปลี่ยว ตอนบนนี้ไม่เปลี่ยวเลย การที่เป็นเช่นนั้นเพราะเหตุ
ว่าตอนบนทางหากินกว้างขวางกว่า มีคัตไม้คัตฟัน ปลูก
ผักเพิ่มการทำนาขึ้น นาก็เป็นนาดีขึ้นนาโท มีตลาดเป็น
ระยะ ๆ ที่ทำพวกชาวป่าลง คือที่ทำหาคและทำเขมรซึ่ง
เปลี่ยนชื่อ่ว่าทำประชุมชน มีไม้ประดู่ไม้แก่นลงในลำน้ำ
มีโรงเลื่อยเงินหลายโรง

เมื่อถึงพลับพลาแล้วไม่ไต่หยด เลยขึ้นไปดูบ้านเจ้า
อลังการที่ผ่านนางวังขึ้นไปหลายเลี้ยวจึงไต่ถึง คลังสูง
ประมาณ ๘ ศอก ถึง ๓ วามีตันทานมาก ข้างแห่งเป็นแสง
ออกมานับอยู่ตามฝั่ง ที่เจ้าอลังการอยู่ฝั่งตะวันออก บ้าน
เรือนอยู่ข้างร่องรอยทรุดโทรมมากด้วยตัวไม้ไต่อยู่ มีทาง
ออกจากหลังบ้านนั้นไปเขา ซึ่งเป็นที่ทำปูน ระยะทางไกล
ถึง ๔๐๐ เส้น แต่ส่วนซึ่งต่อยหินส่งเจ้าพระยาเทเวศร
อยู่ฝั่งตะวันตก เรียกว่าเขาคินอยู่ในดง เพราะชายดงมา

ตกตรงหน้าบ้านเจ้าอลังการข้าม ยังแลเห็นรางและรถที่
คว่ำลงมาไม่เคยพลิกหงาย การที่ไม่สำเร็จได้นี้ เรื่องไม่
ไต่ถึงค่าแรง ขนทางบกแล้วขนทางเรือเล่า ราคาปูน
ราคาหิน มันก็กลายเป็นหนักต่อหนักเลยต้องเลิกกันเท่า
นั้น ได้เลยขึ้นไปดูท่าตมซึ่งว่าเป็นทางพวกข่อยทองลงมา
แต่ก่อนครึกครื้นเคยวนกรวงรอยเพราะเหตุที่ไม่ได้ทำทอง

ลำนาคอนข้างบนชนมามีหาดมาก แต่มีบ้านเรือน
คนเสมอ ล่องกลัยมาที่พลับพลา ได้พบพระยารัตนสมบัติ
ซึ่งชนมาหากินอยู่แถบนี้ เขาตัดฟันใช้จ้างลาวถูกกว่าที่ได้
เคยพบที่นครสวรรค์ ว่าปีละ ๖๐ บาทเท่านั้น แต่คราง
ออกแอกในความลำบากขัดสนต่าง ๆ ขอบอกกล่าวที่ว่า
แมลงมี แต่ไม่สู้มาก ยุงนั้นอยากจะว่าไม่มีเลย

พระราชหัตถเลขา ฉบับที่ ๒

พระที่นั่งอัมพรสถาน

วันที่ ๒๔ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ถึง มกุฎราชกุมาร

ในหนังสือฉบับที่หนึ่งไปลงค้างอยู่เพียงถึงพลับพลา
อำเภอศรีมหาโพธิ ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๑๘ ขึ้นข้างเพ็ญหลังคี่
ของเจ้าพระยาอภัยภูเบศร อยู่ข้างจะยอมเดินไม้เต็มฝ้าย
หลังเรียบคี่ ซอกปุ่ม ลองทายคิดว่าจะแปลว่าอะไร พอ
พอไต่ย็นก็เข้าใจ แต่เพื่อจะให้รู้แน่จึงถามคำแปล ก็ได้
ความว่าคอกไม้ตูม คือคำที่เราใช้ว่า กระพุ่มหรือกรรพม
ยอกรรพุ่ม ก็คือทำอุ้มมือให้เป็นตูม เป็นภาษาที่ใช้ใน
คำไทยแล้ว เจ้านายขึ้นข้างตาม ข้าราชการไปข้างข้าง
ม้าข้าง ข้างในไประแทะพระตะบอง ระยะทางหย่อนร้อยเส้น
ผ่านท้องทุ่งไปเข้าชายตงข้างตะวันตก ขอตเลือกทนต์เป็นท
ประพาส เหตุด้วยค้นพบเทวสถานและเชิงเทิน เมืองปราจีน
บุรี เติมเห็นจะอยู่ในตงศรีมหาโพธิ แต่คงไม่ได้เรียกชื่อ

ปราจีน เขิงเทินยื่นออกมาจนถึงทุ่ง หายละลายไปในทุ่ง
 เสียซึกหนึ่ง แต่ตอนข้างในท่ลึกเข้าไปยังไม้ไ้ตรวจ เพราะ
 เขาฟ้งจะมากันควักกันขึ้นในเร็ว ๆ นี้เอง พบสถานเดียวก่อน
 ในการถางรียเสด็จครั้งนึ่งพบอีกสถานหนึ่ง และพบอื่น ๆ
 อีกหลายอย่าง ถ้าตรวจคงจะได้พบอะไรอีกมาก สิ่งทีพบ
 แล้วเวลานี้ คือ

เทวสถานหลังหนึ่ง เป็นเนินก่อด้วยแลง สูงประมาณ
 สัก ๑๐ ศอก สังเกตไ้ว่ารูปเป็นเหลี่ยมไม่ใช่กลมคงจะ
 ย่อไม้สี่สอเป็นปรางค์ กลางเทวสถานมีฐานเทวรูป ทำ
 ด้วยแลงมีบัวคว่ำบัวหงายหน้ากระดานใหญ่รีเป็นรูปไข่
 กว้างประมาณเกือบศอกหนึ่งยาวศอกเศษ มีช่องกลางที่
 สำหรับปักแกนน่าจะเป็นเทวรูปทอง และที่ะใหญ่มาก สูง
 กว่า ๔ ศอกฐานันั้นตกตะแคงอยู่

อีกฐานหนึ่ง ใหญ่กว้างราวกัน มีก้อนแลงสี่เหลี่ยม
 ใหญ่ตั้งอยู่บนนั้นจะเป็นแท่นหรืออะไรไม่มีลวดลาย เทว
 สถานทั้ง ๒ หลังขนาดเดียวกันกับกำแพงเพชร

มีขอรหลายข้อ แต่ผิดกันกับขอรข้างเหนือ ข้าง

เห็นเป็นบ่อกลม ที่นี้ใช้บ่อเหล็มทงนั้น ก่อด้วยศิลาแลง
แผ่นใหญ่ ๆ กรูขึ้นมาแต่กันบ่อตลอดจนถึงปากบ่อคูยั้งคืออยู่
มาก

มีอีกแห่งหนึ่ง พื้นเป็นตานศิลาแลง กว้างสัก ๑๐ ศอก
ยาวสัก ๓ วา ขุดเป็นหลุมกลม ๆ ปากกว้างสักคืบเศษ ลึก
สักศอกหนึ่ง เจาะชิดกันข้างห่างกันข้างไม่เป็นจังหวะ ใน
หลุมนั้นเกลี้ยง เคากันอยู่ว่าจะเป็นอย่างไร เคียวกำลังกัน
ว่าที่จะเป็นหลุมสำหรับโหลกปูนที่จะขึ้นลวดลายเครื่อง
ประดับปราสาทปราสาทศิลาแลงนั้น

การที่ไต่พบเป็นหลักเช่นนั้นแล้ว คงจะเป็นทางที่ไต่ค้น
ต่อไปอีก คำขลุ่ยที่พบเทวสถานนั้น ชาวบ้านเรียกกันโคกฝาง
ไม่รู้ว่าเป็นที่ก่อสร้างอันใด นี้กว่าเป็นโนนธรรมดา แต่โดย
จะค้นพบต่อไปอีกเห็นจะหาขึ้นได้ไม่ได้ คงจะได้ร้างมาเสีย
หลายร้อยปีหนัหนาแล้ว มีรูปบางอย่างที่ได้จากทงศรีมหา
โพธิ์เข้าไปไว้ในกรุงเทพ ฯ มียุ่ยนานมาแล้ว

ทงศรีมหาโพธิ์นี้ ไต่ขอจากต้นโพธิ์ต้นหนึ่ง ซึ่งว่าเป็น
โพธิ์เก่าแก่ เป็นต้นขี้ดอสีการบูชา ระยะทางห่างจากโคก.

ฝางนั้นประมาณเช้าช่วงเพล แต่ก็อยู่ชายตง ว่าโพธิ์นั้นคงอยู่
บนโนน แต่คนแก่เขาบอกว่าไม่ใช่โนนเป็นทราย ที่คน
นับถือไปบูชา กองพอก ๆ ขึ้นไปจนเป็นโนนสูงสัก ๖ คอก
เศษ มีพระรูปหนึ่งออกมาสร้างวัด เรียกชื่อว่าหลวงพ่อ
อิฐ จะถามหาขี้เถ้าดินว่าไค้สร้างเมื่อใดก็บอกไม่ถูก ไค้
ความแต่ว่าคนนั้นไค้สร้างมาแต่เมื่อยายแก่อายุ ๖๐ ปี ไค้
เห็นเป็นวัดอยู่แล้ว พระเป็นไทยบ้าง ลาวบ้าง ปนกัน มี
พระบาทจำลอง ฤๅษีเทือนหัว ราษฎรพากันไปไหว้ต้นโพธิ์
และพระบาท มาแต่ไกลจากเมืองพนมसारคาม ทำประชุม
และทำอื่น ๆ เป็นตลาดนัดซื้อขายจอแจกัน ๒ วัน ๓ วัน และ
มีดอกไม้อะไรงาม ๆ เป็นต้นไม้มาจุดในการนักษัตฤกษ์นั้น

ชาวบ้านที่ได้มาพบวันนี้ เป็นพวกบ้านเกาะสมอและ
ม่วงขาว ซึ่งพระศรีมหาโพธิ์อยู่เป็นพื้นเป็นลาวทั้งนั้น อยู่
ข้างเขินที่จะชนสมยินดี ต้องนั่งห้อยตีนให้กราบและเอาดิน
ทูนหัว และขอให้ให้พรตามความปรารถนา คือถ้าทำนา
ก็ขอให้ให้พรว่าให้ทำนาได้ข้าวงามดี ถ้าเจ็บเป็นโรคอะไร
ต้องเล่าโรคนั้นให้ฟัง แล้วขอให้ให้พรให้โรคนั้นหาย ให้

ต้องเฉพาะตัวหรือเฉพาะพวก ที่จะให้ที่เคี้ยวพร้อมกันไป
 มากๆ ไม่ได้ ใต้ความว่าพวกลาวเหล่านี้อย่างคงใช้นั่งชันอยู่
 แต่ชันแ่งๆ อายุ ๖๐ ปีขึ้นไปทางนั้น ผ้าที่ระนึ่งก็ไ้ความ
 ลำบากเป็นอันมาก ทอเองก็ไม่ใคร่จะได้ดี ถ้าจะนึ่งใหม่
 ต้องคอยพวกมรແມ່ງลงมาจึงจะได้ไ้ แต่พวกที่ต่ำอายุ
 ๖๐ แล้วไม่นั่งชัน นึ่งผ้าเป็นไทยหมด ไม่เข้าในแถบข้าง
 นี้จะไม่ไ้เห็นลาวนั่งชันต่อไป คนที่มาเป็นอันมากนั่งชัน
 ไม่ถึงร้อยละสิบ คงครีมหาโพธิ์นี้ ยาวยื่นออกไปจนถึง
 เมืองโพธิ์สัตว์และเมืองตะโหนด ทำนาเข้าไปจนถึงชายดง
 ในดงก็ทำข้าวไร่และทำไร่เข้าไปมาก แต่ยังมีป่าที่ย่อยเป็น
 อันมาก ประหลาดมากที่แถบนี้ไม่มีช้างกว่น ช้างอยู่แถบ
 เขาไม่ลงมาแม่น้ำ ด้วยเหตุฉะนั้นบ้านเรือนแถบนี้จึงไ้
 แน่นหนาเพราะไ้ไ้ความลำบากด้วยเรื่องช้าง และการ
 หากินหมูนไ้หลายทางเช่นกล่าวมาแล้วในหนังสือฉบับที่
 หนึ่งนั้น

การเลี้ยงกรมมรพงษ์เลี้ยงเรียกว่าข้าวห่อ แต่ที่แท้
 เป็นกระทงสังฆทาน กับข้าวทำดี เจ้าพระยาอภัยภูเบศร

ทำกับข้าวป่าเลี้ยง คือไก่เผาปลาเผา มีผักน้ำพริก ซึ่ง
เป็นของจะทำได้ในป่าง่าย ๆ ไม่สู้ต้องการภาชนะสำหรับ
หุงต้ม ทำอร่อยดีมาก

เลี้ยงกันแล้วกลับลงมาทำ ได้เลี้ยงน้ำชาอย่างสูง คือ
ชนมเงินแกงไก่อีกครั้งหนึ่ง แล้วจึงได้ลงเรือล่องลงมาพลับ
พลาเมืองปราจีน การที่แก้โปรแกรมหน่อยหนึ่งนี้ เหตุ
ด้วยพลับพลาที่ปราจีนสลายกว่า และคิดจะแก้ตอนปลาย
ไม่ให้ต้องย้อนกลับขึ้นมาปากน้ำเจ้าโล้ และอยากจะดู
คลองท่าฉลอมหน่อยหนึ่งด้วย ได้วันเมืองปราจีนตกคามเสีย
เพราะเหตุที่น้ำลดเรือโมเตอร์จะขึ้นไปไม่ถึง ทางกระบิลก็
ขึ้นไปไม่ได้เลยเหมือนกัน

ถามบอกว่าข้างที่ไปวันนี้ เจ้าพระยาอภัยภูเบศรทำคอก
เองค่อนข้างแคว้นทีเดียว แต่ข้างใหญ่ ๆ เขาส่งออกไปตระ
เตรียมที่สำหรับจะตามช้างสำคัญ พร้อมกันกับต่อเมือง
นครราชสีมา ชัยภูมิ ข้างที่เหลืออยู่นี้ สำหรับตัวจะไปเข้า
กองนั้นเอง ที่เลี้ยงช้างเจ้าพระยาอภัยภูเบศรย้ายจาก
ปราจีนไปเลี้ยงสระซุก อยู่ในนี้แทนที่ไปกินนาเขาไม่

ไหว เพราะเหตุที่ตงพระรามเคี้ยวเอ็นเป็นไว้ไปเกือบทั้งตง
 เลี้ยวแล้ว สังกะตจำไ้เป็นความจริง เมื่อก่อนอยู่ท่งพลับ
 พลาแลคยังเห็นตงพระรามเป็นป่าไม้ที่สูงซุ่ม ผิดกับไม้
 ริมฝั่งน้ำ ถ้าแลคเคี้ยวเอ็นไม่มีใครบอกว่างง อาจจะทำให้
 ว่าเป็นไม้ริมฝั่งน้ำได้ อยากจะกล่าวถึงโยกราฟท่านอุปาส
 (ปาน) อีก ของแกชอยกลไ้จริงอยู่บ้าง เหมือนอย่าง
 ตงพระรามกล่าวยืนยันว่าไม่มีปราสาทบ้านเมืองอะไรในนั้น
 เป็นแต่ที่ประพาสของเจ้าแผ่นดินโบราณ ซึ่งประทับอยู่
 ตงละคร ตรงกับอย่างฝรั่งที่เรียกว่าชุดติงลือซ คำที่
 พระรามนั้นเดิมอ่านว่าปรามเป็นตงปราม คือเป็นป่าที่ห้าม
 ไม่ให้คนยิงสัตว์ เคี้ยวเอ็นคนเข้าอยู่เกือบเต็มทั้งตง ไม่พบ
 อะไรจริงๆ แต่ตงละครมีที่ร้างโบราณสมที่กล่าวไว้

วันที่ ๑๕ ล่องจากเมืองปราจีนมาแวะกินกลางวันพัก
 นัยหนึ่งเรียกว่าอินทนิ นัยหนึ่งเรียกว่าอินทาราม แล้ว
 ล่องลงมากินที่ ๆ พักบางแค้นลงไปทางในลัดประมาณสัก ๓
 เลี้ยวใหญ่ ๆ ถึงปากคลองบางขนาก ปากคลองบางขนากนี้
 เห็นจะเป็นคลองเก่าคดอ้อมวงไป แต่ลัดที่ทำนั้นทำในคลอง

ที่ชุดใหม่ ตกในระหว่างคลองคดอย่างเดียวกับคลองท่าไข่
ที่ลัดกันเป็นเวลาเป็คอยู่น้ำแรงมาก เรือโมเตอร์ขึ้นไปที่น้ำตื้น
ห้วยคั่นเกือบเข้าไปโดนประตู เบนหัวออกมาตรงช่องน้ำคั้น
เรือเกือบจะหมุนกลับลงมา ต้องสาวเชือกพวนอย่างขยันแค้น
จึงขึ้นไปได้ กรมหมื่นมรพญ เป็นผู้ไปในเรือที่นั่งรอง ได้
ออกปากชมเรือโมเตอร์นี้เป็นอันมาก ในการที่หยดและ
เลี้ยววิ่งไวเหลือเกิน ถ้าเป็นเรือลำอื่นเห็นจะไม่พ้นอัน
ตราย คลองคดขึ้นไปยังคดเข้าไปอีก เขาว่าลึกเข้าไปจึง
จะตรง แต่เวลาไม่พอ กลับเสียแต่ยังไม่ถึงคลองตรง ขา
ล่องออกล่องง่ายเพราะน้ำเชี่ยวกรากลงมาท่าเดียว

วันนั้นฝนตกเวลากลางวัน อากาศอบอุ่นมา ๒ วัน คุ
บ
ค่อยเปลี่ยนลักษณะ มาตามทางก็ยังมิประปรายเป็นฝอยๆ

วันที่ ๒๐ เมื่อคืนนั้นจวนรุ่งหรือเข้าฝนตกอีก วันนั้นจึง
ค่อยเย็นกลับเป็นหน้าหนาวไปใหม่ มีลมแรงแต่หนาวอ่อน
ล่องลงมาจากพลับพลา แวะที่วัดผ่านตลาดกินข้าว วัดนั้น
ขึ้นใหม่ทั้งวัดไม่ใช่เรื่องอะไร แต่เป็นที่สังเกตว่าตั้งแต่พื้น
วัดนั้นลงมาเริ่มจะถึงสวนเมืองละเซิงเทรา มีคลองลัดแห่ง

หนึ่งอยู่ฝั่งขวา หนึ่งอยู่ฝั่งซ้าย ฟากค่อมของกงงามเพลิกเพลิน เพราะ
สวนจากและสวนใหญ่งามบริบูรณ์ตลอดทาง

แหวะเข้าปากน้ำเจ้าโล้ซึ่งเป็นลำน้ำไปเมืองพนมसारคาม
และเมืองสนามไชยเขตร ตอนข้างนอกจะราวกันกับแม่น้ำ
นครนายก ต่อเข้าไปจึงแคบลง เป็นที่สวนไร่บริบูรณ์ดีมาก
ไร่สับปะรดแลสุกตาทั้ง ๒ ฟาก ต้นมะม่วงงามๆ แต่มี
ความเสียใจที่จะกล่าวว่าเจ้าของไร่สับปะรดเหล่านั้นเป็นเจ๊ก
มาก มีไทยที่เป็นข้าแผ่นดินอยู่ก็หม่อมหลวงศิริภพพระยา
อิศรพันธุ์ เป็นไร่สับปะรดเข้าไปลึกมาก ครั้นเมื่อเข้าไป
ถึงข้างในยังมีที่ว่างเป็นตอนยังจะจับทำอะไรได้อีกมาก ตาม
หน้าสวนเหล่านั้นมีสับปะรดแขวนไว้อย่างกองไว้อย่างรายเข้า
ไปตลอด ภู่นาสนกคล้ายกันกับไร่พริกหอมกระเทียมใน
คลองดำเนินสะดวก สับปะรดฤดูที่กำลังดีขายราคายืนอยู่
ในร้อยละบาท ถ้าเวลาที่มีพร้อมกันมากๆ มีสองร้อยต่อบาท
สามร้อยต่อบาทอยู่ใน ๒ วัน ๓ วันในปีหนึ่ง ได้แหวะเข้าซื้อ
๒ แห่ง บอกว่ารับประจำเขาไว้แล้วทั้ง ๒ แห่ง ต้องไปขึ้น
ซื้อจะยอมใช้ค่ารับประจำให้ ก็ยังไม่ใคร่ยอมขาย แต่

ตกลงราคาไม่เหมือนกัน รายที่สับปรดไม่สู้ก็กลับเอาราคา
 ร้อยละ ๕ บาท ๒ สลึง ที่ร้อยละ ๕ บาทถ้วน แต่ไม่ยอม
 ขายให้มาก ได้พูดกันถึงเรื่องสับปรดกลัก ที่นั่นน่าจะทำได้
 สับปรดคงจะมีอยู่ในราว ๘ เดือนหรือ ๑๐ เดือน แต่ราคา
 ไม่เสมอ ถ้าหากว่าจะมีผู้ทำจะต้องเป็นผู้ประกอบด้วยขารม
 เฉพาะจึงทำสำเร็จ ข้อหนึ่งคือรู้จักเอาใจพวกชาวไร่ไม่
 รังแกไม่โกงให้เชื่อถือ ข้อ ๒ ต้องไม่หยุ โรงโง่งที่จะทำ
 ต้องตามมีตามเกิดได้ ข้อ ๓ ต้องชี้เหนียวไม่ใช่ส้อยพุ่ม
 ฟ่าย ข้อ ๔ ต้องกว้างขวางแก่ลูกค้ำที่จะรับขึ้นไปจำหน่าย
 ถ้าผู้ประกอบด้วยของคุณ ๔ อย่างนั้นจึงจะอาจทำสำเร็จ ไม่
 จำเป็นจะต้องส่งออกไปขายเมืองนอก ส่งขึ้นไปขายเมือง
 เหนือ เพราะเวลานี้ใครไม่กินสับปรดกลัก ลันจักลัก
 ออกจะไม่เป็นเยนเทลแมน ข้อสำคัญที่สุดคนนั้น ต้องหากระ
 ตายยักกลักให้หยุ ถ้ากินแล้วเสร็จจะไปทำกระโถนก็แล
 เห็นงาม ยังไม่แลเห็นคนไทยๆ ที่ใครจะสามารถคงที่วัน
 เข้าไปทางอีก ๒ มินิตจะถึงที่ว่าการอำเภอ เชื่อว่าคง

มีศาลามีมุขหลังหนึ่ง มีโรงช้างหลังหนึ่ง จะกลับไปถึง
ฉะเชิงเทรา มีค้ำไปจึงได้กลับเรือออกมา

วันนั้นเมื่อเรือโมเตอร์น้ำมันหมด หยุดเมื่อก่อนจะถึง
เมืองฉะเชิงเทราสามเลี้ยว แต่อีกลำหนึ่งเหตุใดจึงยังไม่
หมดไม่ทราบ ครั้นจะรอคอยให้เรื่อนำเบอร์ ๑ ซึ่งบรรทุก
น้ำมันแล่นตามมาข้างหลังมาถึง เห็นการจะยัดไป จึงได้
ลงเรือลำที่น้ำมันยังไม่หมดลงมา ให้ลำแรกคอยเรื่อนำ
เบอร์ ๑ พอได้น้ำมันเต็มแล้วก็แล่นลงมาไม่ช้าสักเท่าไร
ข้อที่เกิดเหตุขึ้นดังนี้ ทำให้รู้สึกว่าน้ำมันที่บรรจุไปใน
เครื่องเห็นจะแล่นได้เพียง ๓ - ๔ ชั่วโมงจะต้องเติมทุกวัน
ถึงเวลาหยุดกินข้าวกลางวันเคยเติมน้ำมัน หลวงฤทธิไภ
ถามใครบอกว่าจนถึงแล้วจึงไม่เติม มามีเหตุดังนี้ แต่
จะเอาแน้นก็ยังไม่ได้ เรื่อนี้ไม่มีเสียหายอันใดเลย มีอย่าง
เดียว แต่เพียงเรายังไม่รู้เท่าตัวถึง ต่อเมื่อเหตุขึ้นจึงจะรู้
พลับพลาน้ำที่หน้าเรือนกรมมรุพงษ์ เป็นที่สบายดีมาก
ของแจกก็อยู่ข้างเก่ง วันนั้นถึงทางเก่งแจกพ่วงนี้ทำโปรแกรม
จะให้แม่เล็กไปแม่น้ำเจ้าโล้ เพราะครั้งก่อนไม่ได้ไป

วันที่ ๒๑ เช้าลงเรือล่องลงไปคลองท่าถั่ว ซึ่งตั้งชื่อ
ว่า คลองประเวศบุรีรมย์ ทางตั้งแต่บ้านเทศบาลไปประมาณ
ชั่วโมงหนึ่ง ล็อกที่คลองนั้นน้ำไม่สู้แรงเหมือนคลองขนาดใหญ่
เป็นคลองที่บริเวณที่มีบ้านเรือนรายสองฟาก มีเรือนฝา
กระดานก็มาก ลักษณะเดียวกันกับคลองแสนแสบ นานที่
เสียไปคราวหนึ่ง เต็มวันกำลังกลบโคลน แต่ได้ทราบว่า ผัก
ชวาปักทางเสีย ที่สื่แยกเรือเดินเข้าออกไม่ได้ เตรียมไว้
จะไปเตือนเจ้าพระยามรราช เรืองผักชวาในรายทางมาก
ตามลำน้ำบางปะกงหน้าจอยๆ เพราะถูกน้ำกร่อยแต่ก็ไม่
ไหลลงไปทะเลได้หมด เพราะน้ำไหลขึ้นก็กลบลอยขึ้น ข้อ
ที่ว่ากระบือกินได้นั้น เป็นความจริง แต่กลับมีอันตราย
มาก เหตุด้วยกระบือกินแต่ใบ ต้นรากแห้งติดอยู่กับดิน
ครั้นถึงเวลาไถหว่านข้าวในนา พอนำมาผักชวาจำเรือเร็ว
ก่อนต้นข้าว เบียดเสียดแทรกต้นข้าวลึบไปหมด โทษถึง
จะต้องประหารให้หายขาดแต่ต้องเป็นการพร้อมกันทั้งหัว
เมืองและในกรุง เวลานี้การที่จะคิดทำลายผักชวาในกรุง
ยังไม่ได้จับคิดอ่านให้เป็นการทำทั่วไป กินข้าวทั่วทิศเพราะ

ซึ่งตั้งอยู่ในตำบลเดียวกัน กลับมาแหวะวัดโสทรซึ่งกรม
หลวงคำรงค์คิดจะแปลว่า ยโสธร จะให้เกี่ยวข้องแก่การที่ได้
สร้างเมื่อเสด็จกลับจากไปตีเมืองเขมรแผ่นดินพระบรมไตร
โลกนาถหรือเมื่อไครเวลานั้น แต่เป็นที่น่าสงสัยด้วยเห็นใหม่
นัก พระพุทธรูปว่าทำด้วยศิลาแลงทั้งนั้น องค์ที่ล้าคัญว่า
เป็นหมอคันนั้นคือองค์ที่อยู่กลาง รูปปักและเอวงามเป็นทำ
นองเดียวกันกับพระพุทธรูปปฏิมากร แต่ตอนบนกลายเป็น
เป็นด้วยฝีมือผู้ไปขึ้น ว่าลายนํ้ามากเป็นความจริงเพราะ
เป็นพระศิวะคงจะไม่ได้ทำในที่นี้ ความนิยมนับถือในความ
เจ็บไข้อยู่ข้างจะมาก มีคนไปมาเสมอไม่ขาดจนถึงมีร้าน
อุปเทียมนประจำอยู่ได้ ทั้งสี่สะพานและที่ประตูกำแพงแก้ว
๒๐ คน ถามดูว่าชายใดอยู่ในวันละกึ่งคำลึงมีทอดตัวพวก
จีนเข้ารักษา เจ้าศรีไสยถวายกำปั่นเหล็กเจาะช่องไว้สำหรับ
เรียกรวบรวมหนึ่ง ไม่มีอะไรจะดูเลยในวัดนั้น

วันนี้เจ้าศรีไสยแจก เป็นการทวงถึงทั้งทหารพลเรือน

วันที่ ๒๒ ล่องเรือมาแหวะกินข้าวทั่ววัดคงคา เหมือน

หมู่บ้านบางปะกงมีคนมาคอยอยู่มาก มีจะเข้ด้วยตัวหนึ่ง

ยอมและอ่อนเลี้ยเต็มทีแล้ว วัตน^๕เป็นวัตก^๕เกา โยส^๕ต์เป็นเสา
ไม้ หลังคาสองชั้น มีมุข^๕ทะลิ่งออกไปข้างหัวข้างท้ายถึง
แนวเฉลียงมีเสาเฉลียงรายรอบบรรจุมม^๕ทะลิ่งหัวท้ายเสา
๕ ๕ ๕ ๕ ๕ ๕ ก่อเป็นผนังแต่ครึ่งหนึ่ง เหนือผนังตั้งฝา
กระดาน ภายในเขียนลายรูปภาพ ไม่เลวทีเดียวเหมือนกับ
เคยเลว แต่พระพุทธรูปในนั้นอยู่ข้างจะทำหายบายเป็น
ฝีมือเลวมาก

เวลาย่ำ ๓ โมงออกเรือจากวัดมาออกปากอ่าวบาง
ปะกง แล่นมาในทะเลไม่สู้ห่างฝั่งนัก เรือกระบวนเขาเดิน
ลึกลงว่า เรือมกุฎราชกุมาร เรือเสือ และเรือตอขี^๕โต มา
ทอดร่ายอยู่ที่ปากอ่าว มกุฎราชกุมารสลุต เรือครุฑเรือ
กระบี่ ๒ ลำเป็นเรือสำหรับที่จะเดินในทะเลเช่นนี้จริง ๆ เดิน
ค^๕เร็วเป็นอันมาก ตั้งแต่วัคกงคามาจนถึงที่พลับพลาที่ตรง
ที่ท่าลือกหย่อนหัวโมงครึ่งอยู่ ๒ นาที กรมหลวงดำรงคิด
การอะอะมาก ได้ให้ทำธงเหลืองแจกบรรดาโมเตอร์ทก
ลำ เผื่อว่าถ้ามีเหตุขัดขวางในกลางทะเลยกธงเหลืองขึ้นให้
เรือไปช่วย แต่ก็เป็นการเรียบร้อยดีไม่มีเหตุการณ์ถึงต้อง

ยกขงเลย เพราะเหตุที่เรือโมเตอร์ทั้งปวงนั้นเรือไฟลาก ไม่
ได้แล่นมาแต่สักลำเดียว

มีสเตอร์วันไชยเคอออกมาคอยจึงได้ไปคุยที่ท่าลอกการ
ทำรากแล้วสำเร็จกำลังตั้งประตู่ เป็นประตู่ที่ใหญ่กว่าเพื่อน
เพราะคลองข้างเหียนใหญ่กว่าคลองอื่นๆ นากลมาก เวลา
นำขงลงถึง ๒ เมเตอร์เศษ ที่ลอกนี้เป็นทางระบายน้ำทาง
หนึ่งทางเรือเดินทางหนึ่ง ที่ข้างเหียนมีบ้านเรือนมาก แต่จะ
อยู่ในลอกมาก ถ้าหากมีลอกขึ้นเสียได้ ที่เห็นลอกซึ่งว่าง
อยู่เห็นจะมีการเพาะปลูกขึ้นได้อีกมาก ได้ลงเรือพายขึ้นไป
เห็นอน้ำจนหมกหมู่บ้านแล้วลงไปได้น้ำคูมิตที่ พลัปลาที่
นี้ทำใหญ่โตมาก แต่ใช้ไม่เล็กๆ ทั้งนั้น กรมศุขาภิบาลหรือ
ตัวพระนรศาสตร์เป็นผู้คิดทำ แต่อยู่ข้างจะร้ายกาจตั้งแต่
มาไม่เคยมีขง ฟังมาวันนั้น

วันที่ ๒๓ วันนั้นภาษาจีนได้ขงเรือเขากล่าวว่าลมอยู่
ข้างจะตั้ง ที่แท้ไม่ใช่ลมไม่มี หรือลมพัดคังคังๆ ทั้ง ๒ อย่าง
เป็นอย่างที่ลมมากสังเกตกันว่าเรือกระบวน เช่นเรือมาก
ออกไปอยู่ข้างจะมีทางที่จะเกิดอันตรายได้ พอจึงได้ไปแต่

เรือโมเตอร์ ๒ ลำ เรือใคร ๆ ไม่ออกหมดผู้ที่มีเรือเช่นกรม
มรุพงษ์ เจ้าศรีไสย กรมอดิศร มาลงเรือครุฑทงนนออกไป
เวลา ๕ โมงเช้า ถึงที่ปากอ่าวก็เห็นเรือพระองค์สายแล่น
เข้ามาทิศเสาเตรียมจะแล่นไป นี่กว่าจะกลับลำตามออกไป
ก็ไม่กลับ เรือเราออกไปแต่ ๒ ลำเท่านั้น ถูกคลื่นพอใช้ต้อง
ปีดกระเจกหน้า เพราะน้ำสาตเข้ามาเปียกเป็นผ้าเหมือนฝน
ตก คลื่นตีข้างถูกหน้าข้างถูกหัวข้าง แต่เรือแข่งจริง ๆ คุย
เหมือนยังออกทะเลเลยแล่นเร็วขึ้น เพราะเรือรูปนี้สำหรับ
แล่นในทะเลสาบที่มีคลื่นลม ชอบกันกับที่จะสู้คลื่นเช่นนั้น
แลดูเพลิดเพลีนน่ารักเต็มที เรือเลื้อยยานชลและตอปีโต
มารายแล่นแห่ไปในที่ลึก คราวนี้เกิดเหตุหลวงฤทธิธินัดแต่
เดินรถโมเตอร์คาร์ เห็นหมามันนอนกลางถนนแล่นหลัก
มันเสียก็ได้ คราวนี้เห็นรวเข้าจะคิดหลักเหมือนหมา หลัก
มันก็ไม่พ่น เพราะมันยังเป็นแถวยาว เรือขวางคลื่นถูก
ลูกใหญ่ตบเข้าน้ำขึ้นจนถึงกราบ แต่ไม่น่ากลัวอันตราย
อะไรเลยเพราะรูปร่างมันแข็งแรงนักออกอยากจะหยุด ๆ ไป
เตสว่าไปไม่ได้คิดรวี่ จักรจะหัก ต้องอธิบายแก้ไขกันอยู่

เป็นนานว่าเรือไฟเขาเดินก็ต้องผ่านรวเช่นนี้ทั้งนั้น ข้อที่
 กลัวจักรหักนั้น เมื่อเวลาถึงรวให้หยุดจักรเสียจึงเป็นอัน
 สำเร็จ ผ่านรวได้สะดวกดี ข้อที่หลวงฤทธิกลนั้นเมื่อวาน
 รัชเรือไฟจักรหักลำหนึ่ง เพราะมาฟาทเขารวเข้าเช่นนี้ น้ำ
 ที่กระเซ็นสาดเข้ามานั้นทำให้ไฟฟ้าเดินพร่าไปทั้งนั้น แต่
 ไม่มีเหตุขัดข้องอะไรแก่การเดินเครื่องเลย จึงได้กันว่าถ้า
 ไปอ่างหินเห็นจะถูกคลื่นมากกว่านี้ จึงตกลงกันไปเมืองชล
 เมื่อไปถึงเข้าแล้ว พบเรือไชยาจอดอยู่ที่นั่น แวะไปถามที่
 เรือไชยาดังเรื่องน้ำ และขอยืมคิงเขาค้วย สมสำหรับ
 เรือก็มีมาแต่หลวงฤทธิไม่เอามาเพราะมันฉุนแต่เดินดิน
 ในแม่น้ำเห็นไม่ต้องการสมอจึงต้องไปจอดอาศัยผูกอยู่ที่เรือ
 เจ็ก เพราะหยิงนำทนนสามศอก เรือไชยาลากเรือไกรสร
 สี่หัวไปแต่เช้า จึงจับเรือไกรสรสี่หัวส่งกรมหลวงดำรง
 เจ้าพระยายมราชขึ้นไปตรวจทาง ได้ความว่าที่เรือเมล์ไป
 จอดอยู่ ๒ ลำน้ำลึก ๔ ศอกเข้าไปได้แล่นเข้าไปเทียบขึ้นที่ท่า
 เรือเมล์ เรือเมล์เข้ามาจอดที่สะพานศาลเจ้าอยู่หว่างสะพาน
 หลวงเดิมและสะพานหน้าที่ว่าการ ยาวกว่าทุกสะพานแต่

แคบ เครื่องฮานอะไรที่มีไปต้องขอแรงคนในเรือเมล์ช่วย
 เชิญตามเสด็จ เพราะมีมหาดเล็กไปแต่พระยาบุรุษกับพระ
 นายเสมอใจเท่านั้น เจ้าพวกนั้นร่นรรมัยกันมากตามเสด็จ
 สะพรัง เดินกันร่วมไปตามสะพานลมจตุรัสก็จะเป็นโจนร่วม
 เสียให้ได้ เหมือนยังกับร่วมมันจะพาตัวเราลงไปในเลนมี
 ตำรวจภูธรนำคนหนึ่งด้วย เจ้านั่นก็เพิ่งมาอยู่ใหม่ถามอะไร
 ไม่ได้เรื่องสักอย่างแต่ขยันดี ตลาดเมืองชลนังแต่ไฟไหม้
 แล้วไม่ได้เคยมาเห็นอีกเลย ดูครึกครื้นแข็งแรงขึ้น ที่ซึ่ง
 เคยขายของสดเต็มถนนอยู่แต่ก่อนเดี๋ยวนี้เป็นร้านขายของ
 ต่างๆ ทั้งสองฟาก แต่ของบางกอกทั้งนั้นที่เราซื้อไม่ได้สัก
 สิ่งเดียว กรมมรพงษ์ออกตัวขึ้นมาเองว่าที่ระอออกเตรียมๆ
 เพราะแต่ก่อนเคยขายของสดอยู่เกลี้ยงเกลานัก เวลานั้นไม่
 มีใครอยู่ ชายกลางเข้าไปทำพลับพลาคะเชิงเทรา ปลัดไป
 ประจำอยู่อย่างหิน เหลือแต่กรมการผู้้น้อย เดินกว่าจะไป
 สดตลาดข้างใต้ถึงที่ว่าการไกลพอใช้ ร้อนเต็มทีทั้งใต้
 เกือกแต่เป็นเกือกชู้บาง ยั้ร้อนขึ้นมาจากต้นพอง มีร้าน
 ถ้ายูปร้านหนึ่งข้างจีนอยู่ข้างจะมีกัลยาณมิตร ได้เรียกให้

ที่ว่าการ เลยว่าให้เขาเรือฉลอมมารับที่สะพานหน้าท่าว่าการ เพราะจะเดินอ้อมกลับไปลงสะพานเดิมไม่ไหวทั้งไกลทั้งร้อน ที่หน้าท่าว่าการนี้เขาขุดร่องปูนถนนลงไปจนถึงชายเลนลึกจึงมีสะพานไม้ค่อไม้สั้วยาว ได้ลงเรือฉลอม ๒ ลำด้วยกันแล่นไปกลับมาถึงสะพานศาลเจ้า ที่จริงสบายมาก ออกเสียคายเป็นมาถึงที่เรือโมเตอร์เร็วไป เพราะลมกำลังดี ถ้าจะแล่นมาทางเหี้ยคงจะไม่ช้ากว่าเรือโมเตอร์เท่าใด ขึ้นเรือโมเตอร์กลับมาถึงเวลาบ่าย ๕ โมงเวลาเย็นลมอ่อนลงมาก แต่ไม่เรียบที่เหี้ยเหมือนเมื่อก่อน ระยะทางที่ไปวันนั้นเข้าไปตั้งแต่พลับพลาที่ตรงลอกในบางเหี้ยจนถึงสะพานศาลเจ้าชั่วโมงหนึ่งกับ ๔๒ นาที ขากลับชั่วโมงหนึ่งกับ ๓๖ นาที เป็นอัน เรือโมเตอร์นี้ได้ออกทะเลมีคลื่นสุมความปรารภณที่ตอถ้องการ แต่ถ้าหนักกว่านี้ไปเห็นจะเป่ยก

วันที่ ๒๔ โปรแกรมนั้นอยู่ข้างจะเลอะเทอะ เปลี่ยนแปลงมาก เกิมกำหนดอยู่ในราว ๔ โมงออกจากบางเหี้ยเข้ามาทำกับข้าวกับที่พระสมุทรเจดีย์ เวลาบ่ายโมงหนึ่งตามเคย แล้วจะลงเรือไปเที่ยวคลองบางปลากด เวลาบ่าย

๕ โมงจึงจะขึ้นมอเตอร์เตรียมกลับ ครั้นเวลาเช้าว่าลมจืด
 ไปกว่าวานนี้ ซึ่งที่จริงก็รู้แล้วว่าเรือกระบวนคงต้องออก
 เที่ยงแล้ว หวังอยู่ว่าเรือมอเตอร์คงจะมาได้ ครั้นเมื่อจะ
 ต้องออกเที่ยงเหมือนเรือกระบวน ก็ไม่มีประโยชน์อันใดที่
 จะรีบมา จะถึงปากน้ำก็บ่าย ๒ โมงเกินเวลากินข้าวจึงได้
 ทอดธุระเสียไม่รีบมา แต่เคราะห์ก็อย่างเมื่อวานนี้ได้หาปั่น
 โตข้าวไว้ เรือกระบวนออกยามเที่ยงครึ่งไม่มีเรือครวเหลืออยู่
 แต่ได้กินข้าวในปั่นโตที่เตรียมไว้บ่ายโมงหนึ่งตามเวลาที่เคย

เวลาเช้าที่ว่างอยู่นั้น พวกราษฎรพากันอยากจะเห็น
 จึงออกไปให้เห็นและแจกเสมา พระครูปานมาหาด้วย พระ
 ครูปานรูปนี้เป็นที่นิยมกันในทางวิปัสสนาและอุทกวัตร มี
 พระสงฆ์วัดต่าง ๆ ไปเดินอุทกต์ด้วยสองร้อยสามร้อย แรก
 ลงไปประชุมอยู่ที่วัดบางเหี้ยมีสัปบุรุษที่ศรัทธาเลื่อมใสช่วย
 กันเลี้ยง กินน้ำจืดที่มีไวเกอบจะหมดแล้วก็ออกเดิน ทางที่
 เดินนั้นลงไปข้างปลาสร้อยแล้วจึงเวียนกลับขึ้นมาปราจีน
 นครนายกไปพระบาทแล้วเดินลงมาทางสระบุรีว่ามาตาม
 ทางรถไฟ แต่ไม่ขึ้นรถไฟเว้นไว้แต่พระที่เมื่อยลำเข็บใช้

ผ่านกรุงเทพฯ กลับลงไปบางเหี้ย ออกเดินอยู่ในแรมเดือน
 กลับไปวัดอยู่ในเดือนห้าเดือนหก ประพฤติเป็นอาจิณวัตร
 เช่นนี้มา ๔๐ ปีแล้ว คุณวิเศษที่คนเลื่อมใส คือให้ลงตะกรุด
 ค่ายผูกม้อรคนำมนต์ ที่นิยมกันมากนั้นคือรูปเสือแกระด้วย
 เทียนเสือเล็กบ้างใหญ่บ้างฝีมือหายาก ๆ ชาวทว่าลือกันว่า
 เสือนั้นเวลาจะปลุกเสกต้องใช้เนื้อหมูเสกเข้าไปยังไรเสือ
 นั้นกระโดดลงไปในเนื้อหมูได้ ตัวพระครูเองเห็นจะได้ความ
 ลำบากเห็นตเห็นขย ในการที่ใคร ๆ กวนให้ลงโน่นลงนี้ เขา
 ว่าบางทีก็หนีไปอยู่ในป่าช้า ที่พระบาทก็หนีขึ้นไปอยู่เสียบน
 เขาโพธิ์ลังกา คนก็ยังตามขึ้นไปกวนไม่เป็นอันหลับอันนอน
 แต่บิรवारเห็นจะได้ผลประโยชน์ในการที่ทำอะไร ๆ ขาข มี
 แกระรูปเสือเป็นต้น ถ้าปรกติราคาตัวละบาท เวลาแย่งชิง
 กันก็ขึ้นไปถึง ๓ บาท ว่า ๖ บาทก็มีได้รูปเสือนั้นแล้วจึงไป
 ให้พระครูปลุกเสก สังเกตดูอุชฌาสัยก็เป็นอย่างคนแก่ใจ
 คึกกริยาเรียบร้อย อายุ ๗๐ แล้วยังไม่แก่มาก รูปร่างลำสัน
 ใหญ่โต เป็นคนพุกน้อย มีคนอื่นมาช่วยพูด

ไต่ออกจากข้างเหี้ยอีก ๕ นาทีจะบ่าย ๒ โมง บ่าย ๓ โมง ๓ ส่วนถึงสมุทรเจดีย์ ชาวักกินมาแล้วจะไปเที่ยวข้างไหนเวลาก็ไม่พอ จะขึ้นรถโมเตอร์แตรมาก็กำลังแดดร้อน และนักเขาไว้อย่า ๕ โมงจะรออยู่จนเรือกระบวนจะมาถึงพร้อม ก็คงจะไม่เร็วกว่าบ่าย ๕ โมง เพราะเพิ่งมาผ่านกันที่ปากอ่าว จึงตกลงหยดยอกเล็กทางบกเสียขึ้นมาโดยทางแม่น้ำ คิดดูระยะตั้งแต่ข้างเหี้ยมาถึงปากน้ำ กับปากน้ำชนมาถึงหน้าวัดราชาธิวาสราว ๆ กัน รวมเวลาทั้ง ๒ ส่วน เป็น ๓ ชั่วโมงกับ ๕๔ นาที นับว่า ๔ ชั่วโมง แต่เรือเดินอย่างเต็มที่ มีแล่นช้าแต่ในคลองลัด กำลังน้ำมันของเรือที่กรอกไปพอทนได้ ๔ ชั่วโมง เมื่อแล่นเร็ว ๆ ดังนี้ แต่ถ้าแล่นช้า ๆ เปลืองน้ำมันน้อยกว่า นับว่าเป็นรู้กำลังเรือแน่นอนกันในครั้ง

จังหวัดปราจีนบุรี

ภูมิศาสตร์

ที่ตั้ง

จังหวัดปราจีนบุรี ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำบางปะกง ทางทิศตะวันออกของประเทศไทย ห่างจากกรุงเทพฯ ตามเส้นทางรถไฟสายตะวันออก ๑๒๒ กิโลเมตร มีอาณาเขตติดต่อกับดังนี้

ทิศเหนือ จดเขตจังหวัดนครนายก จังหวัดนครราชสีมา และจังหวัดบุรีรัมย์

ทิศใต้ จดเขตจังหวัดฉะเชิงเทรา และจังหวัดจันทบุรี
ทิศตะวันออก จดเขตประเทศกัมพูชา

ทิศตะวันตก จดเขตจังหวัดนครนายก และจังหวัดฉะเชิงเทรา

คำนวณเนื้อที่ทั้งหมด ๑๒,๑๘๘ ตารางกิโลเมตร
แบ่งเขตการปกครองออกเป็น ๗ อำเภอ กับ ๑ กิ่ง ดังนี้

๑. อำเภอเมืองปราจีนบุรี
๒. อำเภอเมืองพรจันตคาม
๓. อำเภอกบินทรบุรี
๔. อำเภออรัญญประเทศ
๕. อำเภอศรีมหาโพธิ
๖. อำเภอยันสร้าง
๗. อำเภอวัฒนานคร
๘. กิ่งอำเภอสระแก้ว

ภูมิประเทศ

๑. พื้นที่ เป็นที่ราบประมาณครึ่งหนึ่ง นอกนั้นเป็น
 ภูเขาและภูเขา กล่าวคือ พื้นที่ทางทิศใต้ และแถบลุ่ม
 แม่น้ำบางปะกง เป็นที่ราบเหมาะแก่การเพาะปลูก ส่วน
 พื้นที่ทางทิศเหนือและทิศตะวันออกเป็นที่ สูงประกอบด้วย
 ภูเขาและภูเขา

๒. ภูเขา เป็นภูเขาเตี้ย ๆ โดยมากสูงไม่เกิน ๑,๐๐๐
 ฟุต เป็นภูเขาในเทือกเขาตงพญาเย็น เทือกเขาสันกำแพง

เทือกเขาตงเร็ก และ เทือกเขาบรรทัด ซึ่งเป็นที่เกิด
ของแควต่าง ๆ หลายสาย

๓. แม่น้ำ แม่น้ำบางปะกง เป็นแม่น้ำสำคัญของ
จังหวัดนี้ ยาว ๑๕๐ กิโลเมตร ต้นของแม่น้ำสายนี้เกิด
จากแควสองแควไหลมาบรรจบกันที่กบินทรบุรี แล้วไหล
ไปทางทิศตะวันตกผ่านจังหวัดปราจีนบุรีและจังหวัดฉะเชิง
เทรา ลงสู่อ่าวไทยที่ตำบลปากน้ำบางปะกง ในฤดูแล้งน้ำ
ตื้น มีหาดทรายผุดขึ้นมาเป็นตอนๆ ในฤดูน้ำ น้ำมักท่วม
ล้นทั้งสองฝั่งและไหลเชี่ยวมาก

การทำมาหากิน

๑. การเพาะปลูก ที่นับว่าสำคัญที่สุด คือ การทำ
นา รองลงไปคือการทำสวนผลไม้ มีมะม่วง ขนุน สับปะรด
และ เงาะ เป็นสำคัญ

การทำไร่ มีถั่วลิสง มันเทศ และ อ้อย เป็นต้น
การปลูกไม้ไผ่ตงและไม้สีสุก นับว่าปลูกกันเป็นล่ำเป็นสัน
มีหน่อไม้ไผ่ตงอุดมมาก

๒. การเลี้ยงสัตว์ สัตว์เลี้ยงที่สำคัญ คือ กระบือ และ โค เลี้ยงไว้เพื่อใช้ประโยชน์ในการทำนา รองลงไป คือ ม้า สุกร เป็ด ไก่ และ ไหมซึ่งทำการเลี้ยงกันทั่วไป

๓. การทำป่าไม้ ไม้สำคัญได้จากป่าของจังหวัดนี้ คือ ไม้ยาง ไม้ตะเคียน ไม้ตะแบก และ ไม้มะค่า ผลิตผลที่ได้จากป่า มีการเผาถ่าน ทำน้ำมันยาง ตัดหวายหาเครื่องสมุนไพรและของป่าอื่น ๆ

๔. การทำเหมืองแร่ แร่สำคัญ คือ ทองคำ ซึ่งมีคำบลย่ทอง ในอำเภอภินทรบุรี ปรากฏว่าทองคำที่ขุดได้ในจังหวัดนี้ เป็นทองเนอบริสซัทธเกือบ ๙๙% และมีปริมาณมาก เวลานี้รัฐบาลกำลังทำการสำรวจและขุดทดลอง

๕. การจับสัตว์น้ำ ในแม่น้ำลำคลองหนองบึง มีปลาน้ำจืดและกุ้งชุกชุม และจับได้ปริมาณมาก ส่งไปจำหน่ายยังจังหวัดใกล้เคียง

๖. การหัตถกรรม ที่นับว่าสำคัญและทำกันมาก คือ การทำเสื่อกก ทำไม้กวาด (ทำจากดอกพงหางช้าง) การ

ทำเชื้อออกปอ ส่วนการทอผ้าท่าย ผัวใหม่ และการจักสาน
ทำกันเพียงพอใช้ในครัวเรือน

๑. การค้าขาย สินค้าสำคัญของจังหวัดนี้ ได้แก่
ข้าว ไม้ ถ่าน หนังกสัตว์ เขาสัตว์ หวาย เลื่อย ไม้กวาด
หน่อไม้ และ กุ้งปลา

จำนวนพลเมือง

ชาย ๑๔๘,๐๒๔ คน หญิง ๑๔๕,๐๕๒ คน รวม
๒๙๓,๐๗๖ คน

การคมนาคม

๑. ทางบก

(ก) ทางรถไฟจากกรุงเทพ ฯ ถึงอรัญญประเทศ
ยาว ๒๕๕ กิโลเมตร ผ่านสถานีสำคัญดังนี้ กรุงเทพ ฯ
แปดริ้ว บ้านสร้าง (เข้าเขตปราจีนบุรี) ปราจีนบุรี ประ
จันตคาม กบินทรบุรี สระแก้ว วัฒนานคร อรัญญประ
เทศ และติดต่อกับทางรถไฟในประเทศกัมพูชาไปจนถึง
กรุงพนมเปญ

(ข) ถนน มีถนนจากกรุงเทพ ฯ ถึงอรัญญประเทศ ยาว ๓๑๐ กิโลเมตร ตามเส้นทางผ่านที่สำคัญดังนี้ กรุงเทพ ฯ คอนเมือง รังสิต ประตูน้ำพระอินทร วังน้อย หนองแก หินกอง บ้านนา นครนายก ปากพลี (เข้าเขต จังหวัดปราจีน) สามแยก (มีทางแยกเข้าสู่จังหวัดปราจีนบุรี) ประจันตคาม กบินทรบุรี สระแก้ว วัฒนานคร อรัญญประเทศ และติดต่อกับถนนในประเทศกัมพูชาไปจนถึงกรุงพนมเปญ

ขณะนี้ รัฐบาลกำลังปรับปรุงและจัดสร้างสะพานทกแห่งตามเส้นทางถนนของจังหวัดให้เป็นสะพานคอนกรีตอย่างกว้างขวางและถาวร และสร้างสะพานคอนกรีตข้ามแม่น้ำบางปะกงตรงหน้าศาลากลางจังหวัดซึ่งกำลังสร้างใหม่ เพิ่มขึ้นอีก ๑ สะพาน เพื่อสะดวกแก่การคมนาคมของจังหวัดนี้

๒. ทางน้ำ นับว่าเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญมากของจังหวัดนี้ มีเรือยนต์ เรือกลไฟ และ เรือกระแซงบรรทุกสินค้าและคนโดยสารในแม่น้ำบางปะกง ผ่านที่

สำคัญดังนี้ แปรครัว บ้านสร้าง หาดยาง ศรีมหาโพธิ
ท่าชุม และ กบินทรบุรี

๓. ทางอากาศ มีสนามบิน ๑ แห่ง แต่ใช้สำหรับ
ราชการของทหารเท่านั้น

ประวัติศาสตร์

ประวัติสังเขป

ปราจีนบุรี เป็นจังหวัดใหญ่จังหวัดหนึ่งทางชายแดน
ด้านตะวันออกของประเทศไทย ตั้งเป็นจังหวัดขึ้นเมื่อ พ.ศ.
๒๔๑๐ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
(รัชกาลที่ ๔) ได้มีพระราชดำรัสสั่งให้กรมหมื่นบวรวิชัย
ชาญ เป็นผู้วางแผนผังสร้างเมือง ณ ริมฝั่งแม่น้ำบางปะกง
โดยมุ่งเอาแม่น้ำสายนี้เป็นเส้นทางคมนาคมได้เริ่มวางราก
ฐานเมืองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๓ โดยเกณฑ์มอญบ้านสามโคก
จังหวัดปทุมธานี มาตั้งกองทำอิฐก่อกำแพงเมืองและขุด
คูน้ำ การสร้างเมืองเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕ ในรัชสมัย
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๕)

ในปี พ.ศ. ๒๔๑๖ พระปรีชาภักการ (ลำอาน
อมาตยกุล) เป็นผู้ถือพระราชกระแส คำรัสสั่งให้มาเป็น
เจ้าเมืองจังหวัดนี้ และได้สร้างโรงงานขึ้นที่ปากคลองคัก
ลอบ ผังตรงข้ามกับตัวเมือง เพื่อดองแร่ทองคำตามพระ
บรมราชโองการ ครั้นปี พ.ศ. ๒๔๑๗ พระปรีชาภักการ ได้
ก่อสร้างคุกขึ้นใช้เป็นที่เก็บของซึ่งขุดได้จากเหมืองกบินทร
บุรี และได้ใช้คุกหลังนี้เป็นที่ตั้งศาลากลางจังหวัดสืบมาจน
ทุกวันนี้คนทั่วทุกต่งกล่าว ซึ่งมีอายุถึง ๘๒ ปี ชำรุด
ทรุดโทรมมาก รัฐบาลกำลังจัดสร้างใหม่อยู่ในบริเวณทุ่ง
นาทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำบางปะกง เพื่อเป็นที่ตั้งศาลากลาง
จังหวัดต่อไป

ส่วนทางฝั่งขวาของแม่น้ำบางปะกง เป็นที่ตั้งสถานที่
ทำการของกำนันการตำรวจภูธร และตลาดร้านค้าต่างๆ
ประชาชนส่วนมากอาศัยอยู่ทางฝั่งตลาดนี้ ชากโบราณ
วัตถุที่เห็นอยู่ข้างในเวลานี้คือ กำแพงเมือง ซึ่งสร้างขึ้น
ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๔)
เพราะทรงเห็นว่า เมืองปราจีนบุรีเป็นเมืองหน้าคัก จึงรับ

สั่งให้สร้างกำแพงเมืองเช่นเดียวกับเมืองเสียมราฐและพระ
ตะบอง ยังมีคูเมืองรอบที่ตึงกองกำกับการตำรวจจังหวัด
ปราจีนบุรีปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้

ปูชนียสถานและโบราณวัตถุ

จังหวัดปราจีนบุรี มีปูชนียสถานและโบราณวัตถุที่
สำคัญ ดังนี้

๑. ต้นศรีมหาโพธิ์ เป็นต้นโพธิ์ใหญ่มากขนาด ๑๐
คนโอบ อยู่ที่ตำบลโคกขี้บ อำเภอศรีมหาโพธิ์ สันนิษฐาน
ว่า ศรีมหาโพธิ์ต้นนี้ได้นำพันธุ์มาจากพระศรีมหาโพธิ์
พุทธคยา ประเทศอินเดีย เพราะสมัยนั้นพระพุทธ
ศาสนาได้แพร่มาถึงอาณาจักรสุวรรณภูมิ ราวพุทธศักราช
๓๐๐ และได้แพร่มาถึงทวารวดี ราวพุทธศักราช ๕๐๐
ความเจริญของพระพุทธศาสนาถึงกล่าวนี้ เป็นการแน่นอน
ว่าบรรดาสมณทูตทั้งหลาย จะต้องนำเอาพระศรีมหาโพธิ์
พันธุ์พุทธคยามาปลูกเป็นพระบริโกตเจดีย์สำหรับกราบไหว้
บูชาด้วย อำเภอศรีมหาโพธิ์นี้เป็นเมืองเก่าแก่เมืองหนึ่ง

เคยชุกพบเทวสถานและเชิงเนินเมืองโบราณ รูปศิลปะที่
 สลักเป็นพระปางนาคปรกและรูปสัมฤทธิ์ที่หล่อเป็นแม่พระ
 ธรณีขม้วยผม โบราณวัตถุทั้งสองนี้พิจารณาแล้วเป็นฝีมือ
 ช่างรุ่นเดียวกันกับสมัยทวารวดีกับสมัยอยุธยา แสดงให้
 เห็นว่า อำเภอเมืองที่ตั้งเมืองโบราณอย่างแท้จริง นอก
 จากยังมีข้ออีกหลายข้อที่แสดงว่าเป็นเมืองเก่ารุ่นเดียวกับ
 ทวารวดี หรืออยุธยา อาณาจักรทวารวดีนั้นนอกจากจะได้
 รับแจกจ่ายพระบรมสารีริกธาตุแล้ว คงได้รับพันธุ์พระศรี
 มหาโพธิ์พุทศคยาจากสมณทูตผู้มาเผยแผ่พุทธศาสนาอีก
 ด้วย และคงนำไปปลูกไว้ ณ ที่หลายแห่ง ดังนั้น จึงไม่
 ควรสงสัยเลยว่าต้นศรีมหาโพธิ์ที่อำเภอศรีมหาโพธิ์นี้เป็น
 โพธิ์พันธุ์พุทศคยา แต่ต้นเดิมอาจตายไปเพราะแก่มาก
 ซึ่งเป็นเวลานานเกือบ ๒,๐๐๐ ปี และต้นในปัจจุบันนี้คง
 เป็นหน่อที่เกิดขึ้นใหม่รอบ ๆ ต้นเดิม จึงกลายเป็นต้นไม้
 ใหญ่มาก จนบางที่เรียกกันว่า “ดงศรีมหาโพธิ์”

ศรีมหาโพธิ์ต้นนี้ สันนิษฐานกันว่า คงจะปลูกอยู่ใน
 สังฆาวาสมาก่อนเพราะตามปกติวิสัยของชาวพุทธ นิยม

ปลูกต้นไม้ไว้ ในวัด เมื่อเป็นเวลานานนับพันปีสังฆาวาส
และสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ชำรุดทรุดโทรมไปจนหมดซากหมด
หลักฐาน คงเหลือแต่ครีมหาโพธิ์ต้นนี้ให้เคารพบูชากัน
ตลอดมาจนปัจจุบันนี้

บริเวณต้นครีมหาโพธิ์ในปัจจุบัน มีวัดสร้างขึ้นใหม่
อายุประมาณ ๖๐ กว่าปีแล้ว สร้างพระบาทจำลองไว้ด้วย
ในฤดูแล้งกลางเดือน ๕ ราษฎรจากอำเภอต่าง ๆ จะพากัน
ไปกราบไหว้ต้นครีมหาโพธิ์และพระบาทจำลองเป็นงาน
ประจำปี ชาวจังหวัดปราจีนบุรีภาคภูมิใจที่ได้มีต้นครีมหา
โพธิ์อันเป็นพระบริ โภคเจดีย์อันศักดิ์สิทธิ์ที่ได้พันธุ์มาจาก
พุทธคยา เป็นมิ่งขวัญของจังหวัดไว้กราบไหว้บูชาเพื่อเป็น
สวัสดิมงคลโดยทั่วกัน

๒. วัดแก้วพิจิตร เป็นปูชนียสถานที่สำคัญทาง
พระพุทธศาสนา ตั้งอยู่ในท้องที่อำเภอเมืองปราจีนบุรี บน
ฝั่งขวาของแม่น้ำบางปะกง ห่างจากที่ว่าการอำเภอเมือง
ประมาณ ๒ กิโลเมตร เป็นวัดเก่าแก่และสวยงามวัดหนึ่ง
ทางศิลปกรรม นายช่างได้แสดงฝีมือการก่อสร้างไว้อย่าง

ประณีตบรรจงงดงามมาก เป็นวัดที่ใช้ทำพิธีในราชการ
สมัยก่อนเสมอ เช่นการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เคยตั้ง
พลับพลารับเสด็จพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
เมื่อครั้งทรงผนวช วัดนี้แม่แก้วเป็นผู้สร้าง และเจ้าพระยา
อภัยภูเบศร์ (ชุ่ม) เป็นผู้บูรณะสร้างโบสถ์ หอไตร โรงเรียน
และกุฏิขึ้นใหม่

๓. สระแก้วสระขวัญ สระทั้งสองนี้ อยู่ในท้องที่
กิ่งอำเภอสระแก้ว ห่างจากที่ว่าการกิ่งอำเภอประมาณ ๒
กิโลเมตร ประวัติความเป็นมาสืบแล้วไม่ได้ความชัด ทราบ
แต่เพียงว่าในสมัยเจ้าพระยาบดินทรเดชาอนุชิต (สิงห์) ยก
กองทัพไปตีเมืองเขมร ได้กวาดต้อนครอบครัวชาวเมือง
เขมรเข้ามา และให้พวกเขมรตั้งบ้านเรือนทำมาหากินอยู่
แถวนี้ สระทั้งสองนี้คงเป็นสระประจำเมือง สอดตามได้
ความว่าในการประกอบพิธีบรมราชาภิเษกและถือน้ำพระ
พิพัฒน์สัตยาในกาลก่อน ได้เคยขนานน้ำในสระทั้งสองนี้ไป
ประกอบพิธีด้วย ปัจจุบันนี้สระทั้งสองนี้ดินเลนมาก และมี
หญ้าขึ้นทั่วไป แต่ยังมองเห็นเป็นรูปสระอยู่

๔. ปราสาทสระร็อกก๊อก เป็นปราสาทโบราณแห่งหนึ่ง ตั้งอยู่บนพื้นที่ราบในท้องที่ตำบลโคกสูงทางทิศเหนือของอำเภออรัญประเทศ ตัวปราสาททำด้วยศิลาแผ่นใหญ่ๆ ขนาดยาว ๑ เมตรวางซ้อนกันอยู่ ๓ ชั้น และมีกำแพงล้อมรอบสามชั้น กำแพงชั้นนอกเป็นกำแพงพูนดินสูงประมาณ ๒ เมตรครึ่ง กำแพงชั้นกลางและชั้นในเป็นแผ่นศิลาวางซ้อนกัน สูงประมาณ ๒ เมตรครึ่งเช่นเดียวกันมีหลักศิลาจารึกด้วยอักษรขอมก่อนที่เหลี่ยมตั้งอยู่ติดกับกำแพงชั้นในริมปราสาทหลังที่ ๒ฐานล่างของศิลาจารึกนี้ทำเป็นเคียวรูปสี่เหลี่ยมปักลงในศิลาอีกก้อนหนึ่งซึ่งฝังอยู่ในดิน สลักอักษรขอมทั้งสี่ด้าน ปัจจุบันนี้กำแพงปราสาทได้ปรักหักพังไปเป็นจำนวนมาก ปราสาทนี้สันนิษฐานว่าพวกขอมคงสร้างไว้เมื่อสมัยเรืองอำนาจในดินแดนนี้.

๕. ปราสาทเขาโล้น เขาโล้นเป็นภูเขาเล็กๆ ไม่ติดต่อกับเขาลูกอื่น อยู่ในท้องที่ตำบลตาพระยา อำเภออรัญประเทศ ห่างจากที่ว่าการอำเภอประมาณ ๑๒๕ กิโลเมตร เป็นเขาสูงประมาณ ๗ เมตรเศษ บนยอด

เขามีปราสาทอยู่หลังหนึ่ง ก่อด้วยอิฐเผาแผ่นใหญ่ ยอดปราสาทนั้นได้พังเสียแล้ว มีประตูเข้าปราสาทหนึ่งประตู ที่ประตูมีคิลาจารึกอักษรขอมอยู่ทั้งสองข้าง ปราสาทหลังนั้นค้นพบเมื่อขุดหมู่บ้านหนองคืบ ตำบลตาพระยา เมื่อ ๗๕ ปีมาแล้ว สันนิษฐานว่าเมื่อสมัยขอมมีอำนาจได้มาสร้างไว้เป็นที่สักการบูชา

๖. ปราสาทเขาน้อย เขาน้อย เป็นภูเขาสูงเล็กน้อย สูงประมาณ ๑๕ เมตร อยู่ในท้องที่ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ บนเขาลูกนี้ไม่มีใครมีต้นไม้ขึ้นเช่นเขาอื่น ๆ บนยอดเขามีปราสาทก่อด้วยอิฐเผา พิศราະที่ปราสาทหลังนี้ยังก่อไม่เสร็จเรียบร้อย มีประตูเข้าไปในปราสาท ๑ ประตู ทางด้านซ้ายมีคิลาจารึกอักษรขอมตั้งยืนอยู่กับแผ่นอิฐเบื้องบน ทางด้านขวามีคิลาจารึกตั้งอยู่เช่นเดียวกัน แต่ไม่ชัดเจนเพราะจารึกไว้นั้น ปราสาทหลังนี้ค้นพบเมื่อขุดหมู่บ้านคลองน้ำใส เมื่อประมาณ ๗๐ ปีมาแล้ว สันนิษฐานว่าพวกขอมคงสร้างขึ้นพร้อม ๆ กับปราสาทเขาโล้นเพราะมีลักษณะคล้ายคลึงกัน

๑. ปราสาททับเสียม เป็นปราสาทเล็ก ๆ ตั้งอยู่ระหว่างบ้านโคกสูงกับหมู่บ้านนางงาม อำเภอธวัชบุรี ประเทศ ทวีปปราสาทก่อด้วยศิลาแลง มีประตูเข้า ๑ ประตู เวลานั้นทวีปปราสาทได้ปรักหักพังไปเกือบหมดแล้ว คงเหลือแต่ฐานที่ตั้งและซากกำแพงเท่านั้น สันนิษฐานว่าคงจะสร้างเมื่อสมัยขอมมีอำนาจ “ทับเสียม” เป็นภาษาเขมร แปลเป็นไทยว่า “ทับสยาม” หรือ “ทับไทย” นั่นเอง

อนุสาวรีย์

อนุสาวรีย์ที่สำคัญของจังหวัดปราจีนบุรี มีดังนี้

๑. อนุสาวรีย์ลายพระหัตถ์ เมื่อคราวพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๕) เสด็จพระราชดำเนินไปยังอำเภอศรีมหาโพธิ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ ได้จารึกพระปรมาภิไธยไว้กับแผ่นศิลาแลง ซึ่งสูง ๖๐ ซม. กว้าง ๔๐ ซม. ยาว ๑๐๐ ซม. ที่ตงโคกฝาง (ปัจจุบันเรียกตงโคกขวาง) ชาวบ้านทั่วไปเรียกว่า ลายพระหัตถ์ ทางอำเภอศรีมหาโพธิ์ได้สร้างมณฑปครอบลายพระหัตถ์

นี้ไว้ ในวันที่ ๒๓ ตุลาคม โรงเรียนทั้งหลายในอำเภอศรี
มหาโพธิ์ ได้นำนักเรียนไปถวายยังคมที่อนุสาวรีย์ลาย
พระหัตถ์เป็นประจำปี

๒. อนุสาวรีย์ตำรวจ ตั้งอยู่บริเวณสนามใกล้ศาลา
กลางจังหวัด บรรพบุรุษ ร.ต.อ. หลวงมลายวรจักร และพล
ตำรวจอีก ๒ นาย ที่ได้เสียชีวิตเนื่องจากการปราบโจรผู้
ร้าย (เสือชู)

๓. อนุสาวรีย์ทหาร ตั้งอยู่หน้าค่ายจักรพงษ์ ห่าง
จากตัวเมืองประมาณ ๒ กิโลเมตร บรรพบุรุษบรรพการทหาร
หาญที่เสียชีวิตในราชการสงครามอินโดจีน และอาเขีย
บุรพา

วัฒนธรรม

ราษฎรจังหวัดปราจีนบุรี ตามชนบททั่วไปมีเชื้อสาย
ลาวเป็นส่วนมาก ซึ่งสืบเนื่องมาจากชาวเวียงจันทน์ เช่น
เกี่ยวกับทางภาคอีสาน ภาษาพื้นเมืองที่ใช้กันตามชนบท
โดยทั่วไปจึงเป็นภาษาลาว หมู่บ้านที่อยู่ห่างไกลจากที่ตั้ง

อำเภอมาก ๆ ราษฎรพูดภาษาไทยไม่ได้ โรงเรียนที่ไปตั้ง
เปิดการสอนอยู่ตามหมู่บ้านเหล่านี้ ต้องเสียเวลาฝึกเด็ก
เป็นเวลานานกว่าจะพูดภาษาไทยกันรู้เรื่อง นอกจากนั้นราษฎ
รในเขตอำเภออรัญญประเทศและวัฒนานครมีเชื้อสาย
เขมรอยู่มาก เพราะเป็นอำเภอชายแดนติดต่อกับประเทศ
กัมพูชา ราษฎรทั้งหลายเคารพความเป็นไทย เคารพรัก
ต่อศาสนา และขนบธรรมเนียมประเพณีเป็นอย่างยิ่ง จะ
เห็นได้จากการทำบุญต่าง ๆ เช่นเทศน์มหาชาติ มักจัดทำ
กันเป็นงานใหญ่ ประเพณีที่ราษฎรนิยมและปฏิบัติกันเป็น
ประจำ คือ

๑. ประเพณีตรุษสงกรานต์ ตรุษทำเมื่อสิ้นเดือน
๔ ถือว่าเป็นการทำบุญส่งท้ายปีเก่าตามจันทรคติ ผู้เฒ่าผู้
แก่และหนุ่มสาวตลอดจนเด็ก ๆ จะพากันไปทำบุญตามวัด
แน่นขนัดไปหมด โดยถือกันว่าได้บุญมาก และเพื่อเป็น
มงคลอันดีสำหรับตัวเองที่ได้มีชีวิตรอดพ้นมาอีก ๑ ปี ชาว
บ้านทั้งหลายต่างจะทำขนมแจกกันด้วย มีกาสะแม ข้าว
เหนียวแดง เป็นต้น เพื่อแสดงถึงความไมตรีอันดีต่อกันนอก

จากนั้นในเทศกาลนี้ ชาวบ้านจะได้สนุกสนานหาความสนุก
สนานกันในละแวกบ้านใกล้เคียง ข้างก็มีการเล่นรื่นเริงกัน
ตามอัธยาศัย ในเกมกีฬาพื้นเมือง มี สะบ้า

เมื่อถึงเทศกาลสงกรานต์ ราษฎรจะถือเป็นประเพณี
ใหญ่ และสนุกสนานกันเต็มที่ ผู้เฒ่าผู้แก่จะเตรียมเข้าของ
ไปทำบุญ ส่วนหนุ่มสาวจะเพลิดเพลินในการแต่งกายเตรียม
เล่นสงกรานต์กันอย่างเต็มที่ หลังจากการทำบุญตักบาตร
แล้ว จะมีการเล่นสาดน้ำกันและตักน้ำไปอาบให้ผู้เฒ่าผู้
แก่ที่นั่งอยู่ ทางวัดก็จะจัดสร้างประรำสำหรับนำพระพุทธรูป
ไปตั้งให้ชาวบ้านได้สรงน้ำ พอถึงตอนบ่ายก็จะตักทองเป็น
สัญญาณให้หนุ่มสาวนำน้ำที่โรยด้วยขมิ้น น้ำอบ น้ำหอม
และ กระแจะจันทร์ ใส่ในขันโรยดอกไม้แล้วนำไปที่วัดเพื่อ
สรงพระพุทธรูป หลังจากนั้นหนุ่มสาวก็จะมารวมกันที่
สนามชายทุ่ง มีการเล่นต่างๆ เช่น ซักกระเชอ (เรียกว่า
คั้งหนึ่ง) ไม่ห่ม มอญซ่อนผ้า พอตกเย็นก็กลับบ้าน กลาง
คืนก็มีการนัดแนะเล่นกันอีก ใต้แถ่ช่วงรำ รำวง สะบ้า
เข้าแม่ศรี และยังมีการเล่นอีกชนิดหนึ่ง ใช้ผ้าเย็บเป็นรูป

หมอนยัดนุ่นหลวม ๆ ใช้ตักกันกัน ฝ่ายชายตีฝ่ายหญิง ๑ ที่ ฝ่ายหญิงจะตีฝ่ายชาย ๓ ที่ ในขณะที่ตี คู่ฝ่ายชายและฝ่ายหญิงจะพยายามเลื้อยออกไปห่างจากคู่อื่น ๆ และพูดคุยกันตามอัธยาศัย การเล่นชนิดนี้เรียกว่า “หมากรุก”

นอกจากนี้ในเทศกาลตรุษสงกรานต์ ยังมีการก่อพระเจดีย์ทรายตามวัด พอถึงเวลาวันนักขาวบ้านต่างพากันไปชุกทรายนอกบริเวณวัดมาก่อพระทราย วัดอุประสงค์คือหาทรายให้วัดนั่นเอง พอตกเย็น หนุ่มสาวก็พากันไปแห่ดอกไม้ ซึ่งไปหากันมาจากตามป่า ประดิษฐานพระทรายที่ก่อไว้ การกระทำนี้นิยมกันปฏิบัติหลังจากวันสงกรานต์แล้ว และต่อไปอย่างน้อยอีก ๑๕ วันจึงจะเสร็จ

๒. ประเพณีทอดผ้าป่า ประชาชนในจังหวัดนี้นิยมการทอดผ้าป่าในขณะที่อยู่ในพรรษาราวเดือน ๘ ถึงเดือน ๑๑ เพราะระยะนี้เป็นฤดูที่น้ำนองเต็มฝั่ง ตามวัดต่างๆ จะจัดการทอดผ้าป่ากันขึ้นเกือบทุกวัด โดยบอกบุญไปยังพุทธศาสนิกชนให้ จักกระจาค ผ้าป่ามาประกวดกัน ทางวัดก็เตรียมจัดงานใหญ่โตเพื่อต้อนรับ มีการ ตกแต่งศาลา

การเปรียบอย่างงดงาม มีการทำบุญตักบาตร ประพาศกระ
จากผ้าป่า ขาววัดก็มีการแข่งเรือและแสดงการสนุกสนาน
บนลานวัดอีกด้วย ประชาชนจะไปร่วมชุมนุมกันอย่างคึกคัก
หนุ่มสาวจะสนุกสนานกันอย่างเต็มที่ ในการแข่งเรือ มีการ
ตกแต่งเรือที่เข้าแข่งกันอย่างน่าดู การทอดผ้าป่าคล้าย
กับเป็นงานบุญหน้าน้ำของประชาชนชาวจังหวัดนี้

๓. การงานรื่นเริง เป็นประเพณีอย่างหนึ่งของประ
ชาชนตามชนบท คือในหมู่บ้านหนึ่งๆ ถ้าบ้านใดเกิดมีคน
ตายขึ้น พวกญาติพี่น้อง เพื่อนบ้าน จะพร้อมใจกันไปช่วย
เหลื่อโดยมีต้องบอกกล่าวกันเลย พวกผู้ชายจะไปสวดทำ
นองต่าง ๆ เป็นเพื่อนศพจนตลอดรุ่ง หนุ่มสาวก็จะถือโอกาส
คุยกัน และเล่นการ เล่นชนิดหนึ่ง ซึ่งนิยมเล่นกันมากใน
งานศพ คือการเล่นอ้อคำอ้อแคง ใช้ส้ตางค์แคงแถมปูนข้าง
หนึ่ง และให้ฝ่ายหญิงเป็นผู้ขยับ ทำนองขึ้นหัวก้อย แล้วใช้
กระป๋องครอบ ฝ่ายชายเป็นฝ่ายแทงโดยนำของที่ติดตัวไป
แทง เช่น ผ้าเช็ดหน้า แหวน ปากกา ฯลฯ ฝ่ายใดชนะ

ก็เก็บของไปรักษาไว้และนำส่งคืนที่บ้าน เพื่อหาโอกาส
สนทนากันอีก

๔. งานไหว้ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ เป็นประเพณีของ
ชาวจังหวัดปราจีนบุรีพอถึงปีจะต้องไปไหว้ต้นโพธิ์นี้ เพราะ
ประชาชนเคารพนับถือมาก โดยถือว่าเป็นต้นโพธิ์เก่าแก่
และศักดิ์สิทธิ์ มีอายุกว่า ๒๐๐๐ ปี และเป็นปูชนียวัตถุที่
สำคัญของจังหวัด งานไหว้ต้นโพธิ์นี้จัดขึ้นในเดือน ๕ เพราะ
เป็นฤดูที่ราษฎรเสร็จจากการทำไร่ทำนาแลพักผ่อน ประ
ชาชนจากท้องที่ต่าง ๆ จากทุกอำเภอและจังหวัดใกล้เคียง
ต่างจะหลั่งไหลกันไปกราบไหว้ต้นโพธิ์ วัดต้นโพธิ์นี้ขึ้นอยู่กับ
กิจงานต้อนรับอย่างมโหฬาร ผู้ไปในงานนี้มักเก็บใบโพธิ์
มาไว้บูชาที่บ้านด้วย ถือว่าเป็นมงคลอันดีแก่ตัวเองและ
ครอบครัว

๕. พิธีแห่นางแมว ในคราวที่ฝนไม่ตกต้องตามฤดู
กาล ชาวนานิยมเอาแมวใส่ลงไปในข้องหรือใส่กรง แล้ว
ก็นำขบวนแห่ร้องไปขอให้ฝนตก ถ้าฝนตกเมื่อใดจึงจะปล่อย

แมวออกจากห้อง แต่ไปถึงย่านโคชาวบ้านจะเอน้ำสาต
แมวคนละนิตละหน้อย เพื่อเป็นเคล็ดว่าฝนจะตก

การเล่นพนเมืองของจังหวัด

การเล่นพนเมืองที่ชนหน้าชนตา และนิยมกันในงาน
พิธีและในงานนักขัตฤกษ์ต่างๆ ได้แก่ หมอว่าหมอแคน
และการเล่นระบำ ซึ่งมีฝ่ายชายและหญิงข้างละประมาณ
๔-๕ คน ผลัดกันร้องพรรณนาความรักในเรื่องนิยายต่างๆ
เช่น ในเรื่องลักษณวงศ์ ชุนช้างขุนแผน ชายหญิงปรบ
มือเป็นลูกคู่รับ เมื่อฝ่ายใดร้องอีกฝ่ายหนึ่งก็จะรำไปด้วย
นอกจากนี้ก็มีการเล่นช่วงรำ สะบ้า เข้าม่าศรี ไม่ห่ม ถึง
ลม ในการเล่นหญิงชายจะแต่งตัวแบบโบราณ ชายนุ่งผ้า
โจงกระเบน ใส่เสื้อคอกลม พาดผ้าสองไหล่ หญิงนุ่งผ้า
จีบ ห่มผ้าสะไบเฉียง ทักดอกไม้มทั้งหญิงและชาย

ศิลปวัตถุ

ศิลปวัตถุอันงดงามของจังหวัดปราจีนบุรี ได้แก่ โบสถ์
วัดแก้วพิจิตร ตั้งสูงตระหง่านอยู่บนฝั่งขวาริมแม่น้ำบาง

ระยะห่างจากตัวเมือง ๒ กิโลเมตร โปสถ์นี้สร้างแบบไทย
 กว้างฝีมืออันประณีตวิจิตรทุกส่วน มีกำแพงแก้วล้อมรอบเป็น
 รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสยาวด้านละ ๔๐ เมตร กำแพงสูงประมาณ
 ๒.๕๐ เมตร ก่อด้วยอิฐหรือปูน ปลายเสากำแพงทำเป็น
 กระจาดสำหรับปลูกต้นไม้ประดับความงาม พื้นผนังกำแพง
 ทำเป็นลายกระหนกโดยรอบมีประตูเข้าออก ๔ ประตู แต่ละ
 ประตูทำเป็นซุ้มมีลวดลาย บันไดทุกบันไดตั้งแต่ประตูกำ
 แพงและตามทางไปสู่โบสถ์ปูด้วยหินอ่อน บริเวณภายใน
 กำแพงปูด้วยกระเบื้องปูเป็นรูปดาวตาราง โปสถ์มารอบโบสถ์
 ตั้งอยู่บนแท่นมีซุ้ม ฝาผนังโบสถ์ก่อด้วยอิฐหรือปูน ด้าน
 นอกมีลวดลายต่าง ๆ ด้านหน้าและด้านหลังยื่นด้วยปูนเป็น
 รูปทศกัณฐ์รับกษัตริย์พระรามติดไว้ที่ฝาผนัง ภายในมีภาพจิตร
 เรืองทศชาติรวม ๑๐ ภาพ เรื่องพระมาลัยโปรดคนรก และ
 ภาพพระพุทธองค์ผจญมาร อย่างละ ๑ ภาพ มีพระพุทธรูปปาง
 ประทานอภัยเป็นพระประธาน และมีพระพุทธรูปปาง
 จ้ามนาคองค์ใหญ่คางพระเนตรฝั่งนิล มีโคมไฟระย้าทำ
 ด้วยเงิน และมีฉัตรเงินแขวนจากเพดานโบสถ์ตรงกับพระ

ประธานประตุน้ำต่างเขียนลวดลายและรูปตามนิยายราม
เกียรติ์ หลังคาโบสถ์มุงด้วยกระเบื้องเคลือบสี ช่อฟ้าใบ
ระกาประดับด้วยกระเจี๊ยบสีสวยสดอยู่เสมอ

นอกจากตัวโบสถ์อันสง่างามนี้แล้ว ภายในวัดยังมีหอ
ไตรและโรงเรียนพระปริยัติธรรม ซึ่งเป็นสิ่งก่อสร้างโดย
ฝีมือช่างที่ประณีต ทั้งลวดลายและภาพที่ประติมากรที่ประดับ
ประดาไว้โดยทั่วๆ ไป แลดูตระการตาทั้งสิ้น

